

CEMÂLEDDİN EFGANÎ VE FİKİRLERİ

SİDAR ERGÜL

Cemâlettin Efganî ve Fikirleri

Hazırlayan: Sidar Ergül

Tashih ve Eklmeler: Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi

SDAM, Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi

İstanbul 2019, Temmuz

Kategori: Düşünce Analiz

sdam.org.tr

Bu yayının hakları SDAM Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi'ne aittir. Bu yayın SDAM'ın izni olmaksızın yayınlanamaz ve çoğaltılamaz. Ancak kaynak göstermek suretiyle alıntı yapılabilir.

İçindekiler

GİRİŞ	4
1. Efganî'nin Hayatı ve Mücadelesi	7
2. Efganî'nin İnancı ve Genel Görüşleri	15
3. Efganî'nin Siyasi Düşünceleri.....	21
4. Teşkilatlanma Çabaları.....	32
5. Efganî'nin Tesirleri	33
6. Muhammed Abduh'la Metod Farklılığı	36
7. Masonlukla İlişki Meselesi.....	37
8. Eleştirel Bir Okuma.....	41
9. Efganî'nin Ölümü.....	42
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	43

GİRİŞ

Cemâleddin Efgânî, 19. asrın İslam âleminde dikkati çeken simalarından, yakın tarihin Müslüman entelektüelleri arasında en tartışmalı şahsiyetlerinden birisidir. Sevenleri tarafından büyük İslâm âlimi, modernizmin ve emperyalizme karşı mücadelenin öncüsü, Şark'ı uykusundan uyandıran kimse; muarızları tarafından ise maceraperest, İngiliz ajanı, hatta kâfir olduğu şeklinde ağır ithamlara maruz kalmış bir kişidir. Yine Avrupa hâkimiyetine karşı güçlü bir İslâm medeniyetinin yeniden canlandırılabilceği sloganıyla son asır İslâm âleminde ciddi tesirleri bulunan bir İslamcı, bir öncü olarak değerlendirilmektedir. Lehte ya da aleyhte tüm nitelermelere rağmen tarihte önemli rol oynayan, kendisinden sonraki hadiselerde ve tanınan nice münevverlerin yetişmesinde rol oynayan ender kişilerden biri olarak tarihteki yerini almıştır. Efganî evlenmemiştir ve arkasında maddi açıdan herhangi bir miras bırakmamıştır.

Cemaleddin Efganî, hem filozof hem gazeteci-yazar, hem hatip, kendisini sevenlerce büyük bir İslamcı ve düşmanları nazarında da tehlikeli bir düşünür, aksiyon adamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Abdullah Alperen, Efganî ve dönemi üzerine şu değerlendirmelerde bulunmuştur: “Efgânî'nin düşüncelerini anlayabilmek için yaşadığı dönemin koşullarını iyi bilmek gerekir. Onu, günümüz şartlarında değerlendirdiğimizde fikirleri arasında çelişkiler olan tutarsız bir bilgin, bir provokatör (kışkırtıcı), din düşmanı, mason vs. gibi ithamlarda bulunmak kolaylaşır. Öncelikle şunu belirtmek gerekir, Cemâleddîn Efgânî, bir kriz ve hatta kaos döneminin siyaset ve düşünce adamıdır. Şunu vurgulayalım ki, Efgânî bir düşünce adamı olmaktan ziyade bir eylem adamıdır”.¹

Goldzieher ise “Seyyid Cemal'in İslam âleminde yapmış olduğu propagandaların gayesi Müslüman memleketlerini Avrupalıların siyasi nüfuz ve iktisadi istismarlarından kurtararak, bu ülkelerde liberal siyasi idareler kurmak suretiyle, onların dâhili inkişaflarını temin etmek ve böylece Şii İran da dâhil olarak bütün İslam âlemini bir tek halifenin riyaseti altında toplayıp, Avrupa'nın müdahalesine mukavemet edecek kuvvetli bir İslam devleti vücuda getirmek idi. Ayrıca Goldzieher, Seyyid Cemal'in kalemi ve genelde sohbetleri ile İslam ittihadı fikrini yaygınlaştıran ve bu cereyanın en şuurlu mümessillerinden biri olduğunu belirtir”.²

¹ Yrd. Doç. Dr. Abdullah ALPEREN, Çanakkale On Sekiz Mart Üniv. İlahiyat Fak., “Cemâleddîn Afgânî'nin İslam Birliği ile İlgili Görüşlerinin Günümüz Müslüman Dünyasındaki Parçalanmışlık Sorunsalı Açısından Değerlendirilmesi”, Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7, Yıl: 2015, s. 81-96.

² İslam Ansiklopedisi, Cemaleddin Afganî maddesi, Ignaz Goldziher, M.E.B. İstanbul, 1993

Efganî, yaşadığı dönemin mühim birçok hadisesine tanıklık etmiş, sorumluluğunun bilincinde bir Müslüman olarak, üzerine düşen yükümlülüğün gereğini yerine getirmek üzere Afganistan, Hindistan, Mısır, İran, İstanbul, Londra, Paris, Hicaz, Moskova gibi pek çok şehir ve ülkeyi dolaşmıştır. Siyasal bilinç sahibi Müslüman bir aydın olarak İslam dünyasının birçok yerini dolaştığı gibi; Londra, Paris ve Moskova gibi Avrupa'nın önemli başkentlerinde de bulunmuştur. Bütün bu ülke ve şehirleri dolaşmak, kısa ve uzun süreli ikamet etmekteki amacı, Müslümanları ve doğuluları; emperyalist, işgalci Batılı güçlere karşı bilinçlendirmek olan Efganî, bu amaçla gittiği ülkelerde de boş durmamıştır. Nitekim o, gittiği ülke yöneticilerini ve halklarını aydınlatma ve uyarma görevini kendince yerine getirmeye gayret etmiştir.

“Muhammed Abduh, Muhammed el-Mahzumi, Şeyh Abdulkadir el-Mağribi ve Emir Şekip Arslan gibi”³ kişiler kendisine talebelik ve yol arkadaşlığı yapmış ve Efganî hakkında tanıklıklarıyla birinci elden bilgiler paylaşmışlardır.

Efganî'nin başlıca iki gayesi olduğu söylenebilir:

1- Müslümanları uyandırmak, ıslahat yapmak, medeniyet yolunu göstermek.

2- Müslüman ülkelerini, Avrupalıların siyasi ve iktisadi nüfuz ve işgallerinden kurtarmanın çarelerini aramak.

Cemaleddin Efganî, Çağdaş Müslüman Düşüncesi'nin şekillenmesinde belki yazdıklarıyla değil ama yaptıklarıyla; yetiştirdiği, yönlendirdiği ve etkilediği insanlarla büyük işlevler ifa etmiş bir şahsiyettir. Efganî, hayatı boyunca zekâsını ve muhakeme kabiliyetini besleyen derin birikimine rağmen geride iki kitap dışında (birkaç makalesi istisna edilirse) yazılı başka bir şey bırakmamıştır. “Afganistan Tarihi” adlı eseri dışında “Hakikat-i Mezheb-i Neyçiri ve Beyan-ı Hâl-i Neyçiriyân” (Arapçaya er-Reddu alâ'd-Dehriyin, Osmanlıca er-Reddu alâ'l-Maddiyyin, günümüz Türkçesine “Tabiatçılığı Red” olarak tercüme edilmiştir.) adlı bir risalesi de vardır ki bu risalenin temel vasfı da siyasi eksenli olmasıdır. Cemaleddin Efganî, Müslümanları cehalet karanlığından, gaflet bataklıklarından kurtarmak için mücadele etmiştir. Efganî'nin başlıca katkısı ve başarısı, belki de kuşatma altına girmiş olan İslam coğrafyasındaki huzursuzlukları, kıpırdanmaları bilinçli bir direnişe, ciddi bir karşı koyuşa dönüştürebilmiş olmasında aranmalıdır.

³ Prof.Dr.Muhsin Abdülhamid, Cemaleddin Efganî -Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler-, çeviren Prof. Dr. İbrahim Sarımsı, ekin yay. 2.baskı 2017 İstanbul, ss 9

Efganî, kendi döneminde Batı'nın ve içerdeki taraftarlarının Ümmet'in başına getirdiklerinin ve getireceklerinin farkında olan az sayıdaki düşünürlerden biriydi ve bu nedenle siyasi vahdeti, fikri vahdetin önüne almıştı denebilir. Avrupa kendi içinde sanayileşme alanında, dışarıda ise sömürgecilik alanında büyük mesafeler kat etmişti. Efganî'nin yaşadığı dönemde Batı/Avrupa sömürgesi dünyaya hızla yayılmaktaydı; Hindistan ve Afrika'nın büyük bir bölümü işgal edilmişti. Efganî, İslam dünyasının büyük bir kısmını egemenliği altında tutan Batı emperyalizmine karşı savaşıyor ve ümmeti savunan bir direnişçi olarak karşımıza çıkmaktadır. İngilizler, Hindistan'ı, Arabistan'ın büyük bölümünü ve Sudan'ı doğrudan egemenlikleri altında bulunduruyorlar; Mısır, İran, Afganistan ve İslam dünyasının başka yerlerini de işgal etmenin planını yapıyorlardı.

Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkarak İslam coğrafyasının kalan bölümlerini de işgal edip sömürgeleştirmek istiyordu. Sömürgecilerin işini kolaylaştıran bir vasıta da onların, Doğulu milletlerin gençlerinden edindikleri işbirlikçilerdir. Bunlar, Batı'da tahsil görmüş, dil öğrenmiş, Batı'nın çirkin ahlaki yönlerini almış, kendi toplum ve kültürlerine yabancılaşmış kişilerdir. Bunların taklit yoluyla teşebbüs ettikleri bütün ıslahat çabaları milletlerinin aleyhine olmuş, sömürgecilerin işine yaramıştır. Efganî'ye göre sömürgeci Batılılar, Şark milletlerinden daha zeki ve kabiliyetli değildirler. Ancak onlar gücün ve hâkimiyetin sırlarını keşfetmiş ve bunları yerli yerinde kullanmışlardır.

1. Efganî'nin Hayatı ve Mücadelesi

“Cemaleddin Efganî, (hicri 1254) miladi Ekim 1838 yılında Afganistan'ın (Kabil'e bağlı) Kunar vilayetindeki Safdar Kalesi'nde dünyaya gelmiştir. ⁴ Safdar Kalesi, Efganî'nin babası tarafından bir tepenin üstünde yapılmış ve bu yüzden de onun ismini almıştır. Kalenin kalıntıları bugün hala göze çarpmakta, bölgede yaşayan halk tarafından da böyle bilindiği”⁵ belirtilmektedir.

“Seyyid Cemaleddin'in babası, memleketinde mahalli bir bağımsızlığa ve emirliğe sahipken daha sonra Afganistan eski emiri Muhammed Han bu bağımsızlığı elinden almış ve Cemaleddin ile babası ve amcalarının Kabil'e nakledilmesini emreylemiştir ki, Cemaleddin henüz yedi yaşında iken babasına eşlik ederek Kabil'e gelmiştir”.⁶ Cemaleddin Efganî, eğitim-öğretim hayatına Kabil'de başlamış ve ilk tahsilini de âlim bir kişi olan babası Safder'den almıştır. On sekiz yaşına varıncaya kadar Afganistan'da bulunmuştur.

Eğitim-öğretim hayatı boyunca Arapça, Farsça, mantık, beyan, riyazet, tıp, tarih, tefsir, hadis, fıkıh, usul-ı fıkıh, kelam/felsefe gibi ilimleri tahsil etmiştir. Cemaleddin Efganî'nin okumaları, araştırmaları ağırlıklı olarak felsefe ve ilahiyat ilimleri alanında olmuştur. Efganî'nin biyografisini yazan Prof. Muhammed Ammara'ya göre Afganistan'da “Tetimmetü'l Beyan fi-Tarihü'l Afgan” yani “Açıklayıcı Afganistan Tarihi” isimli eserini Arapça olarak kaleme almıştır.

⁴ **Onun nereli olduğu ve mezhebinin ne olduğu konusunda kimi tartışmalar söz konudur.** Bu hususla ilgili olarak Onun Afganistanlı ve Sünni olduğunu, Şii olmadığını belirtenler arasında Efganî'yi sevenler, bazı talebe ve yakınları ve batılı araştırmacılar vardır. Muhammed Abduh, Şekib Arslan, Abdülkadir el-Mağribi, Muhammed el-Mahzumi (**Efganî'nin Hatıratını yazan şahıs**), Reşid Rıza, M. Ferid Vecdi, Edib İshak, Corci Zeydan, Abdurrahman er-Raf'i, el-Akkad, Ahmed Emin, Mahmud Kasım, İranlı yazar ve araştırmacılarından Muhammed el-Kazvini, Murtaza Müderris Cihardihi, İbrahim es-Safâi, Abbas el-Kummi'nin de içlerinde yer aldıkları bu gurup Efganî'nin yazılı ve sözlü ifadelerine -bu ifadelerde o Afganistanlı olduğunu açıkça dile getirmiştir- (**ikrar en büyük delillerdendir. “..memletim Efganistan...” Prof.Dr. Muhsin Abdülhamid'in Cemaleddin Efganî eserinden**) Afganistan tarihi ile ilgili bir kitap yazmış olmasına, bu ülkede bulunan akraba ve yakınlarına, bazı arşiv vesikalarında bulunan ve onun Afganistanlı olduğunu gösteren kayıtlara dayandırmaktadırlar. “el-Muslimun fi Efganistan, Peşaver, 1984” müellifi M. Abdülkadir Ahmed, Peşaver'de Efganistanlı öğretmenlere eğitim kursu vermek üzere bulunurken Efganî'nin doğum yerine gitmiş yakınlarını bulmuş, babasının adıyla anılan tepenin üstünde bulunan evlerinin izlerini tespit etmiştir. **Cihardihi, karşı tarafın Efganî ile Hemadanlı Cemaleddin el Vâ'ız'ı birbirine karıştırmış olacaklarını ileri sürmüş, aslen Efganistanlı olup Irak'ta ikamet eden Gulam Huseyn el-Musevi de bir eserini tamamlamak amacıyla özel olarak Hemadan yakınlarındaki Esedâbâd'a gitmiş, orada bizzat yaptığı araştırma ve soruşturmalar sonunda Efganî'nin burada doğduğuna ait hiç bir kesin delil bulunmadığını tespit ettiğini belirtmiştir.**

⁵ Selçuk Ünü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı, Dinler Tarihine Göre CEMALEDDİN AFGANİ'NİN İSLÂM VE DİĞER DİNLER İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ Yüksek Lisans Tezi, Mohammad Ajmal HANİF /Danışman Yard.Doç.Dr. Ahmet ARAS Konya – 2011 s.3

⁶ Hikmet Yurdu, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Yıl: 6, C: 6, Sayı: 12, Temmuz – Aralık 2013/2, İbrahim Alaeddin ve Diğerleri, sf 408.

Cemaleddin Efganî on sekiz yaşında Kabil’de ilim tahsilini tamamladıktan sonra Hindistan’a gitmek üzere Kabil’den/Afganistan’dan ayrılmış, Hindistan’a giderek orada kaldığı yaklaşık iki yıllık zaman diliminde bir taraftan araştırmalarına devam ederken diğer taraftan da yeni usulde (batılı tarz) matematik ve hukuk ilimlerini tahsil etmiştir. Hindistan’da geçirdiği süreçle birlikte düşünce ufğunun genişlediği, kültürünün zenginleştiği, giderek kendisinde olgunlaşma ve ıslahat düşüncelerinin yer edinmeye başladığı söylenebilir. Hindistan’a gelişinden yaklaşık iki yıl sonra Hac ibadetini eda etmek niyetiyle 1858’de Hicaz bölgesine hareket etmiştir.

Hac dönüşü sonrası Afganistan’da Dost Muhammed Han tarafından hükümette görevlendirilmiş, bazı savaşlarda yer almış ve Emir Dost Muhammed ölünce yerine geçen veliaht Şir Ali Han ve kardeşleri arasındaki siyasi/taht kavgalarında Muhammed Azam’ı desteklemiş ve Azam da kazanınca Efganî’yi Başbakan tayin etmiştir. Efganî, bu siyasi süreç ve görevdeyken yönetim konusunda tecrübe elde etmiş ve emperyalizmin oyunlarına daha yakından vakıf olabilmıştır. Efganî, yaşanan iktidar mücadelesinde taraf olduğundan devrik veliaht ve muhaliflerin odağında yer almıştı, kendisi de bunların farkındaydı; yaşadığı bu baskılar nedeniyle 1869’da Hindistan’a gitmiştir. Adının daha önceden duyulmuş olmasından etrafında toplanan insanları irşad edip İngiliz emperyalizmi konusunda uyarılarda bulunuyordu, gittikçe etkili olmaya başlaması üzerine tehlikeli görülen Efganî, İngilizler tarafından gemi ile Mısır’a gönderilmiştir.

Kahire’ye yerleşen Efganî, burada Muhammed Abduh ile tanışır ve Abduh; O’ndan matematik, kelam-felsefe dersleri almaya başlamıştır. Yaptıkları dersler nedeniyle Ezher tabakasından aleyhlerine dedikodular başlayınca, Efganî şöyle demiştir: “Cahil, ilim düşmanlarının en kötüsüdür... Hikmet ve ilim dışında daha üstün bir şeyle kimse Allah’a yakınlık kazanamaz... (ilim) insanlara zarar vermek için öğrenilirse haram ve zararlı bulunmaktadır”.⁷

İstanbul’a ilk gelişi (1870): Efganî, 1870 yılında İstanbul’a gelmiş ve memnuniyetle karşılanmıştır. İstanbul’a gelişinden birkaç gün sonra Sadrazam Ali Paşa, Efganî ile görüşerek fikirlerinden istifade etmek istemiştir. Efganî daha sonra İstanbul’da Osmanlı’nın Eğitim Meclisi (Meclis-i Maarif) üyeliğine atanmıştır. Aynı zamanda Sultan Ahmed, Ayasofya gibi büyük camilerde dini ve içtimai vaazlar vermesi de sağlanmıştır.

⁷ Prof. Dr. Muhsin Abdülhamd, a.g.e., ss 14.

İstanbul Darü'l-Fünun (üniversite) Konuşması: Miladi 1870 yılında Darülfünun'un açılışı münasebetiyle Darü'l-Fünun müdürü Tahsin Efendi'nin, Darü'l-Fünun'da bir konferans vermesi teklifi üzerine Cemaleddin Efganî, konferansın konusunu takdim etmiş ve gerek Nezaret (bakanlık) ve gerek eğitim meclisi (meclis-i maarif) tarafından onay görerek konferansını sunmuştur. Konferans günü Efganî, Darü'l-Fünun salonunda devlet adamları, âlimler, basın temsilcileri, halktan oluşan bir kitle tarafından dinlenmiştir. Yalnız o dönemin Şeyhülislamı Hasan Fehmi Efendi'nin, Efganî'nin aleyhtarı olduğu belirtilmektedir. Nedeni kesin bilinmemekle birlikte Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi, ya Efganî'nin konferansında verdiği mesajları yaptığı teşbihleri doğru bulmadı ve karşı cephede durdu ya da Efganî'nin şöhretini görerek “belki şeyhülislamlığı elimden alır” diye muhtemelen endişelenmiş ve Efganî'nin aleyhinde faaliyetlerde bulunduğu belirtilmiştir.

Netice itibariyle Efganî konferansını vermiş ve Efganî'nin bu konuşması “Takvim-i Vakayi'de (Osmanlı Devletinin resmi gazetesi) Arapça olarak neşredilmiştir. Efganî'nin konuşmasıyla ilgili Muhammed Reşid Rıza “Tarihu-l Ustad el-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh” adlı eserinde konuya yer vermiştir.”⁸ Zanaat ve sanatkârlık edinmenin gerekliliği konusunda bir konferans vermek için “Efganî, yaptığı konuşmasında insan yaşamını/geçimini canlı bir vücuda/bedene benzeterек vücutta her organın oynadığı rol gibi bütün sanat ve zanaatları da birer organ gibi göstermiş ve oynadıkları faydalı rollere değinmiştir. Örneğin iktidarı, irade merkezi olan beyne, demirciliği bileğe, tarımı ciğerlere, denizciliği ayaklara ve diğer zanaatları başka organlara benzeterек konuyu anlatmıştır. Sonunda insanlığın saadet vücudunun bunlardan oluştuğunu, ruh olmadan vücudun yaşayamayacağını, bu vücudun ruhunun ya nübüvvet ya da hikmet olduğunu belirttikten sonra nübüvvetin ilahi bir bağış olup kişinin çabasıyla elde edilemeyeceğini ve Allah'ın onu kullarından dilediğine verdiğini söyler. Hikmet ise düşünme, araştırma ve bilgileri tahsil ile elde edilmektedir. Peygamberlik hükümleri Allah'ın ilminden kaynaklanmaktadır. Ona, batıl ne önünden ne ardından erişilebilir. Onu kabullenmek ve uygulamak imanın gereğidir. Fakat âlimlerin görüşlerine uymak hiçbir kimseye farz değildir. Bu görüşler daha güzel ve daha üstün olması itibariyle benimsenir ve alınır. Ancak hiç bir şekilde Şeriat'a aykırı olmamaları gerekir.”⁹ Efganî konuşmasında meseleyi bu şekilde ortaya koymuştur. Muhalifler konferansta söylenenlerden hareketle ‘Peygamberliğin sanata’ benzetildiğini savunarak özellikle Şeyhülislam Hasan

⁸ Selçuk Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı, Dinler Tarihine Göre CEMALEDDİN AFGANİ’NİN İSLÂM VE DİĞER DİNLER İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ Yüksek Lisans Tezi, Mohammad Ajmal HANİF/Danışman Yard.Doç.Dr. Ahmet ARAS Konya – 2011 sf 35-36

⁹ Prof. Dr. Muhsin Abdülhamid, a.g.e., ss 15.

Fehmi bu yüzden Efganî'yi tekfir etmiş ve aleyhinde faaliyetler yürütmüştür. Şeyhülislam, “Cemaleddin Efganî, ‘nübüvveti sanat seviyesine indirdi’ deyip ve bunu ispat etmek için de “sanat ve zanaat/meslekler” konulu konferans içinde peygamberlikten bahsetmek onu da diğer sanatlar sırasına katmaktır” şeklinde propaganda da bulunulmuştur. Oysa Efganî, sanat ve mesleklerle ilgili konferansını verirken “tembel ve miskin bir şekilde oturacak zamanın olmadığını, çalışmak gerektiğini ve çalışma sayesinde her maksat ve hedefe ulaşılabileceğini hatta peygamberlerin bile çalışmadan bir iş ile uğraşmadan geri kalmadıklarını” söylemiş, bu söz şeyhülislam tarafından “insan çalışmakla peygamber bile olur” biçiminde değiştirilmiş ve bu şekilde Efganî'nin aleyhine kullanılmıştır”.¹⁰ Cemaleddin Efganî aleyhine yapılan hücumların yalnız bununla kalmadığı; Sultanahmet veya Ayasofya Camilerinden birinde pek çok sevdiği ve takdir ettiği Ebu Hamid Gazzâlî'nin İhyau Ulûmi'd-Din kitabında kötü âlimler hakkındaki bir hikâyeyi nakletmiş, o dönemde İstanbul'da ulema kisvesi altındaki cahillerden müthiş hücumlar gördüğü de aktarılmıştır. Özetle bu konferans ile o hikâyeyi değerlendiren Cemaleddin, şeriat sınırlarını geçmediği/tecavüz etmediği halde kâfirlikle suçlandı/tekfir edildi. Bu meseleyi kendisi naklederken: “Onlar, beni tekfir ettiler. Ben de onlara İbn Sina'nın kâfirlikle suçlandığı zaman söylediği şu kıtasıyla: “Beni tekfir etmek öyle kolay bir lakırdı değildir. Benim imanımdan yüksek bir iman yoktur. Dünyada benim gibi olan bir başkasına kâfir demeyecekler mi? O hâlde bütün dünyada Müslüman yok, cevabını verdim demiştir”.¹¹ Meselenin büyümesi ve fitnenin yayılması neticesinde Osmanlı Sadrazamı (Başbakanı) Ali Paşa, Cemaleddin Efganî'ye bu durumun yatışması için bir süre İstanbul'dan ayrılması gerektiğini bildirmeye mecbur olmuştur. Bundan dolayı Efganî, emre uyararak Mısır'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır. Böylece Efganî'nin yolu ikinci kez Mısır'a düşmüştür.

Efganî, Mısır veziri Riyad Paşa'nın Mısır'da kalmasını istemesi üzerine orada kalmayı kabul etmiştir. Dönemin Mısır hükümeti ona bir ev tahsis ederek aylık bağlamıştır. İlim talep edenler etrafına toplanmış ve ondan ilim tahsil etmeye başlamıştı. Onlara kelim, nazari hikmet, astronomi, tasavvuf ve fıkıh usulü ilimlerini okuttu. Oturduğu evi adeta bir medreseye çevirmişti. Okutmada metodu; akla hitap etmek, araştırmak ve düşünmek için öğrencilerin zihinlerini açmak, ruhlarına ilim ve felsefe ruhunu yerleştirmektir. Onları edebiyat, kompozisyon ve hitabete, edebi, sosyal ve siyasal makaleler yazmaya yöneltti. Buna ek olarak halkın ve değişik branşlardan uzmanların da katıldığı halka açık sohbetler verdi.

¹⁰ Hikmet Yurdu, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Yıl 6, C. 6, Sayı: 12, Temmuz – Aralık 2013/2, İbrahim Alaeddin ve Diğerleri/ Sadeleştiren: Yrd. Doç. Dr. Ali Duman s. 411.

¹¹ Hikmet Yurdu, s. 412.

Efganî, Mısır'da Hidivli İsmail hükümetinin halkın çıkarlarını gözetmekten çok İngiltere'nin çıkarlarına hizmet ettiği inancıyla karşı safta mücadelede bulunmuş; halkın kendi değerini bilmeyen, hayattan habersiz, geleceği ve çıkarları için düzenlenen komplo ve hileleri fark etmektен aciz, cahil olduğunu müşahede etmiştir. Bunun için halkı uyandırmak, öğrenmeye ve haklarını istemeye, zalimlere karşı koymaya sevk etmek istedi. Basında çıkan makaleler, yaptığı konuşmalar ve toplantılarda verdiği konferanslarla halka bunları anlatmaya çalışmıştır. Özellikle siyasi yazıları ciddi tepkiler çekmiştir, çünkü İngiltere ve yerli işbirlikçilerini hedef almakta, İngiltere'nin doğuya hâkim olmak için kurduğu hile ve oyunları açıklamaya çalışmaktaydı. Hükümet, Efganî'nin kendisi için oluşturduğu tehlikeyi fark edince, bakanlar kurulunda onun Mısır'dan çıkarılmasını öngören bir karar alınmış bu karar 1879 yılında Ramazan ayında uygulanmış ve Efganî, derdest edilerek karakolda alıkonulmuştur. Böylece Efganî'nin sekiz yıllık Mısır ikameti sona ermiş lakin geride önemli izler, talebeler ve takipçiler bırakmıştır. Mısır müftüsü Şeyh Muhammed Abduh ile tanışması da bu süreçte meydana gelmiştir. Efganî, bu dönemi hayatının en “verimli dönemi” olarak değerlendirir.

Mısır hükümetinin gözetimi altında Süveys'ten gemiye bindirilen Efganî, Mısır'dan Hindistan'a gönderilmiştir (bu gidiş Efganî'nin Hindistan'a gerçekleştirdiği üçüncü seyahatidir). İngiliz işgal yönetimi tarafından üç yıl Haydarabad'ta zorunlu ikamete tabi tutulmuştur. “Tabiatçılığa Reddiye” adlı risalesini burada kaleme almıştır. Bu arada İngilizler, bir yandan Mısır'da patlak veren Urabi Paşa isyanını bastırmak üzere Mısır'a asker çıkarırken öte yandan Hindistan yönetimine baskı yaparak; Mısır'daki Urabi Paşa isyanının başarılı olmasını ve Hindistan halkını da İngilizlere karşı isyana çağırdığına dair istihbarat aldıkları gerekçesiyle Efganî'nin Kalküta'ya sürgün edilmesini sağlayarak gözetim altında tutarlar. Efganî, İngiliz işgali üzerine halka hitaben, “Ey insanlar! Bilin ki ağlamak kadınlara yakışıır. Sultan Mahmud Gaznevi, Hindistan'ı ağlayarak fethetmemiştir, silahıyla fethetmiştir. Özgürlük ve istiklal yolunda kendilerine gelen ölümü gülerek karşılamayan millet diri değildir. O millet ölüdür.” şeklindeki diriliş ve direniş çağrıları ile Mısır'daki Urabi isyanının bastırılması üzerine Efganî'ye ‘İslam ülkelerine’ gitmeme şartıyla Hindistan'dan ayrılmasına izin verilir, bir başka ifadeyle sınır dışı edilir.

Efganî, yazılarında ve halka hitaplarında ağırlıklı olarak İngiltere'ye hücum etmiştir. O halde “niçin özellikle hücumlarını İngiltere'ye yöneltmiştir ve Mısır üzerinde durmuştur?”¹² Cevaben; İngiltere, o dönemden itibaren dünyanın ve dahi İslam dünyasının en mühim

¹² Prof. Dr. Muhsin Abdülhamid, s. 20.

düşmanı ve emperyalist gücü durumundaydı ve birçok bölgeyi işgal etmeye başlamıştı. Mısır ise sahip olduğu stratejik yeri itibarıyla çok mühimdi ve İngiltere, Mısır'a büyük önem atfediyordu. Süveyş Kanalı, Akdeniz ile Kızıldeniz'in bileşimini sağlaması; hem Afrika hem Ortadoğu bağlamında ve Hindistan sömürge bağlantısı yine Mısır üzerinden sağlanmaktaydı. Bunlardan dolayı Efganî, İngiliz sömürüsüne ve Mısır'ın üzerine daha fazla eğilmiştir, denilebilir.

Hindistan'dan çıkartılan Efganî, oradan Paris'e gitmiştir. Buradan Muhammed Abduh'a mektup göndererek yanına gelmesini istemiştir ki bu esnada Urabi Paşa isyanı sebebiyle Abduh'ta Beyrut'a sürgüne yollanmıştı. Efganî ile Abduh, Paris'te buluştuktan sonra "Urvetü'l-Vuska" dergisini çıkarmaya başladılar. Derginin ilk sayısı 12 Mayıs 1884'te çıkarılmış, İslam âlemi hakkındaki yazıların yabancı dilden çevirilerini ise talebesi Mirza Muhammed Bakır yapmıştır, çünkü İngilizce ve Fransızca bilmekteydi. 18 sayı çıkarılan derginin sonradan İslam ülkelerine girişi engellendiği gibi İngiltere'nin Paris'e baskıları neticesinde dergi hem bu baskılardan hem de ekonomik imkânsızlıktan dolayı kapatılmıştır.

İstanbul'a İkinci Kez Gelişi (1892): "Londra'da iken Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid tarafından Londra elçisi aracılığıyla Efganî'den İstanbul'a gelmesini ve İslam Birliği çağrısında kendisine yardımcı olmasını istemiş, Efganî'de İstanbul'a gelmiştir. Sultan II. Abdülhamid tarafından sıcak karşılanmış ve Cuma namazlarını birlikte kılmışlardır."¹³ Kendisine maaş bağlanmış ve bir ev tahsis edilmiştir. Kısa zamanda yeni bir çevre edinen Efganî'nin sohbetlerine âlimler, edipler ve bilhassa siyasîler katılmaktaydı. Sultan Abdülhamid ile yaptığı ikili bir toplantıdan sonra İttihad-ı İslâm ve Şii-Sünni yakınlaşması meseleleri üzerine çalışmalara başlamıştır.

Ne var ki Efganî, ıslahatlar konusunda İran Şahı'ndan beklentilerini II. Abdülhamid'den de beklemiş ancak Sultan II. Abdülhamid söylenenlerin gerçekleşmesi için toplumların ve şartların uygun olmamasından beklentilerine uygun cevap vermemiştir. Ancak İran Şahı Nasıruddin'in şüpheli ölümü, Müslümanları birbirinden uzaklaştıran kıskançlıklar ve ihtilaflar üzerine yaşanan fitne ortamında Sultan II. Abdülhamid'in Efganî'ye olan güvenini zamanla sarsmıştır.

Efganî, Arapça'ya önem vermiştir. Osmanlı devletine Arapçayı resmi dil haline getirmesi için çağrıda bulunmuştur. Bunun Türkler ve Araplar arasındaki gediği kapatacağını sömürgeciliğin ve sömürgecilerin bu gedikten giremeyeceğini savunmuştur. Resmi dilin

¹³ Prof.Dr. Muhsin Abdulhamid, s. 25-26.

olmayışı Osmanlı Devleti .ile Araplar arasında bir boşluk oluşturuyordu. II. Abdülhamid'e sunduğu projede/ıslahat raporunda İdari mekanizmayı eleştiriyordu, zira bunun kalkınmayı engellediğini savunmaktaydı.

Sultan II. Abdülhamid bu önerilere karşı temkinli yaklaşmış ve Efganî hakkında kendisinde oluşan şüphelerden onun muhalefetle bağlantısı olabileceğini düşünmüştür. “Efganî, başkentini Avrupa’da olmasını eleştirmiş ve Hilafetin başkentinin İslam milletinin içinde olmasını savunmuştur. Avrupa’ya/Balkanlara verilen önemden çok Müslüman/Arap âlemine önem verilmeliydi. Osmanlı saltanatına, hilafete düşman da değildi. Bilakis Osmanlı’yı bir araya getirici bir bağ olarak görüyordu. Buradan yola çıkarak el-Camiatu’l-İslamiyye’deki çabalarında ümmeti bir araya getirmek için çizdiği plan ve projelerde, Batı sömürgeciliğine karşı her yerde Hilafetten faydalanıyordu. Mısır meselesinde olsun, Sudan meselesinde veya Hindistan’da olsun, İngiliz sömürgeciliğine karşı, Osmanlı devletinin bağından faydalanmak düşüncesinde ısrarlı idi. Osmanlı devletinin çerçevesinde Şia ve Ehli Sünnet’in bir araya gelmesinin gerekliliği üzerinde durdu. Düşmanlık değil eleştiriydi yaptığı”.¹⁴

Prof. Muhammed Ammara: “O kitap telif etmedi ama kitap telif edecek ve mücadele verecek kahramanlar yetiştirdi. Bütün işlerini, göz nurunu toplayamadan vefat etti. Kitapevlerinde yazılmış eserleri yoktu. Çünkü O’nun ilk işi direnişçi ıslahatçılar yetiştirmektir. Bunda başarılı oldu ve İslam âleminin farklı yerlerinde bir nesil yarattı. Kurtuluş ve İslami uyanış hareketlerinin birçoğunun temelinde Efganî vardır. O, Abduh’un, Sa’d Zağlul’un hocasıdır. Cezayir devrimini, Kuzey Afrika’daki diriliş ve özgürlük hareketini düşünün, bu hareketin Efganî akımıyla ilişkisi vardır. Çünkü Şekip Arslan yoluyla Efganî’nin ve Abduh’un fikirleri Kuzey Afrika’ya ulaştı. O, mezhebi taassupla değil; ancak akıl ile okunan Kur’anî nass ile yola çıkarak karşılaşılan problemleri akıl ve İslamî nakil arasında çözmüştür. Son dönemde İslam âleminde yaşanan olumlulukların gerçek önderidir.” değerlendirmelerinde bulunmuştur.

Efganî; Muhammed Abduh’un, Abduh’da, Reşid Rıza’nın hocasıdır. Onlar bir zincirin halkaları gibiydiler. “Reşid Rıza, Kur’an’ı tefsir etmek istediği zaman Abduh’un kalmış olduğu yerden başladı. el-Benna, Kur’an’ı tefsir etmek istediğinde Rıza’nın bırakmış olduğu yerden başladı. Muhammed Gazali, el-Benna’ya ‘Niye buradan başladın?’ diye sorduğunda şu karşılığı almış: İmam Reşid Rıza’nın yapmış olduğunu boşa mı çıkarayım... Bilakis el-Benna, Rıza’nın ders halkasında bulunanlardandı. İşte bu zincirde Efganî’nin taşıdığı misyonun

¹⁴ Muhammed Ammara, Haksöz Dergisi, sayı: 72, 1997.

(görevinin, amacının) bize ulaşan halkalarını görebilirsiniz. Bununla birlikte onun en büyük öğrencisi ve dava-yol arkadaşı Muhammed Abduh oldu. O, Batı'nın İslam âlemini istila ettiği zamanda ortaya çıktı. Kurtuluşun yalnızca İslam'da olduğunu, Ammara; Abduh'un 'Tek Çözüm İslam' şiarını Efganî'den aldığını söyler. Abduh, bu deyimini, Dehriyye'ye karşı cevabi risalesinde, Batıcılara meyleden aydın ve bürokratlara karşı kullandı ve İslam ümmetinin bu kanun ve esaslara uyduğu müddetçe Batı istilasına karşı koyabileceğini öne sürdü.

İslami bağ, İslami birlik bu ümmeti bir araya getirecek unsurlardır. Efganî, ümmetin kavmiyetlerden oluştuğunu kabul ediyordu. Ümmetin bölgeleri, vatanları, kralları ve başkanlarının varlığını da kabul ediyordu. Ama bu unsurları birleştirecek bağın Kur'an olması gerektiğini söylüyordu. Ayrıca o, sömürgeciliğin, ihtilal ve serveti yağmacılıktan ibaret olmadığını da anladı. İslami ekonominin oluşması için çağrıda bulundu. Ona göre Müslümanların sermayesi, serveti yine Müslümanlardı. Yabancı şirketlere karşıydı. Mesela Tahran'daki Tönbeki şirketine ve kapitülasyonlara karşı tavır aldı. Sömürgeciliğin, laik kültür ve ilhadi kültürle geldiğini idrak etti. İslam medeniyetinin geri getirilmesini, İslam'ın başlangıç noktasında görmüştü. O'nun ameli açıdan bir yönelişi vardı. İslami bir ülkede yoğunlaşarak, kalkınmaya örnek olabilecek bir şehir ve İslam âleminin ekseninde toplanacağı bir ülke oluşturmaya yönelik çalışmaları vardı... Mısır davası üzerinde Urvetu'l-Vuska'da yoğun şekilde durdu".¹⁵

Fransız Ernest Renan ile Münazarası: Efganî, Paris'te iken yaşadığı önemli olaylardan biri Fransız Ernest Renan'la tanışması, onu etkilemesi ardından onunla din-bilim münasebetine ilişkin bir münazaraya girmesidir. Renan, Sorbon Üniversitesi'nde verdiği konferansta İslam'a saldırmış, İslam'ın ilme karşı olduğunu¹⁶ ve Araplarında metafizik ilimlere elverişli bir fitrata sahip olmadıklarını iddia etmiştir.

Fransız Ernest Renan ise Sorbon'daki konferansı sonrası Efganî ile yaptığı görüşmesi hakkında; "Cemaleddin Efganî ile yaklaşık iki ay önce tanıştım. Şimdiye kadar çok az kimse üzerimde bu kadar şiddetli bir tesir bırakmıştır... Onunla yüz yüze konuşurken kendimi İbn-i Sina, İbn-i Rüşd veya doğunun efsanevi filozoflarından biriyle konuşuyor gibi hissediyordum."^{17,18} sözlerine yer vermektedir.

¹⁵ Muhammed Ammara, Haksöz Dergisi, sayı: 72, Mart 1997.

¹⁶ Bkz. Prof. Dr. Muhsin Abdülhamid, s 20-21.

¹⁷ Selçuk Üniv., a.g.t., Mohammad Ajmal HANİF /Danışman Yard. Doç. Dr. Ahmet ARAS Konya – 2011 s. 21.

¹⁸ Prof. Dr. Muhsin Abdülhamid, s. 21.

Efganî, Renan'ın tezini kesin bir dille reddetmiştir. “Renan'ın, İslam hakkında söyledikleri İslam'ın ne doğasının ne de öğretilerinin sonucudur. Aksine bazı dönemlerde İslam'a giren birtakım kimselerin ürünüdür... Araplar, İslam'dan önce yaşadıkları bedevi hayattan çıkmış ve İslami fetihlerin hızına eş bir hızla fikri ve ilmi gelişim yolunda ilerlemişlerdir.”¹⁹ Arapların Yunan ve İran'dan aldığı felsefeyi geliştirdikleri, yeni katkılar yaparak batıya aktardıklarından bahsetmiştir. İbn Bace, İbn Rüşd, İbn Tüfeyl ve el-Kindi gibi filozofların Avrupa'yı aydınlattıklarını söyleyerek Arapların entelektüel zekâ ve kabiliyetlerini ispata çalışmıştır. Batı dünyasının Araplara nazaran Roma ve Bizans'a daha yakın olmasına rağmen adı geçen şehirlerin ilmi mirasını Araplardan aldığını hatta Batı dünyasının Aristo'yu Araplaşmış olarak tanıdığından bahsetmiştir. Bağdat ve Endülüs'ün medeniyet beşikleri olduğunun altını çizerek Arap ırkının yetersizliğinin söz konusu olmadığını da belirtmiştir. Din (İslam) ve bilim birbirine zıt veya çatışan alanlar değildir. Din, bilimi teşvik eder. Din ve bilim, insanı özgürleştirir. İslam'a göre bilim, varlıkların gerçeğini ortaya koymaya, eşyayı anlamaya yardım eder. Bilimin bir amacı da insanı, Allah'ın varlığına götürmesidir. İslâm dininin temeli olan Kur'ân-ı Kerim'de kozmografyadan elektrige, sağlıktan gençliğin sırrına, aile hukukundan miras hukukuna, kadın haklarından yıldızlara, burçlara, tarihten kimyaya birçok ilmi ve bilimsel konuya işaret edilmiştir. Objektif bir bilim adamının, Allah'ın varlığını ve birliğini anlayabileceğine dair pek çok ayet ve hadis bulunmaktadır.

2. Efganî'nin İnancı ve Genel Görüşleri

“Efganî'nin hayatı düşünceleriyle bir uyum içindeydi. Onda teori ve pratik birbiriyle çok yakından bağlantılıydı”.²⁰ Efganî'nin inancını, dini ve siyasi düşüncelerini Dehriyyun'a

¹⁹ Prof. Dr. Muhsin Abdülhamid, s. 21.

²⁰ Neşredilen evrakı içinde çıkan bir notunda Gazali'ninkine benzer bir fikir bunalımının içine düştüğünü, **bütün mezhepleri, meşrepleri, zahir ve batın ulemasını tanıdıktan sonra selameti doğrudan Allah'a sığınıp bağlanmakta bulunduğunu, bundan sonra O'na kulluk ve itaat, Hatemu'l-Enbiya'ya ve müttaki ashabına ittiba ile meşgul olduğunu kaydetmiştir.** (Dr. A. Haseneyn, Hakikatü'l Cemaleddin, el-Mansura) İstanbul'a ikinci gelişinde meclisine ve sohbetine devam edenlerden Hüseyin Daniş, onun felsefi meşrepli, tasavvufa meyilli, farzlarını edada titizlik gösterdiği hanefi toleranslı bir zat olduğunu kaydetmiştir. Ancak bu mezhep mensubiyetinin toleranslı olduğunu gösteren açıklamaları da vardır: **“Ben mezhep imamlarını kendimden büyük görmüyorum ki, birinin yoluna gireyim. Bir meselede birine uygun davranıyorsam, birçok meselede de onlara muhalif kalıyorum.”** (Dr. A. Haseneyn, Hakikatü-Cemaleddin, el-Mansura; krş. Prof Dr. A. Kutsizade, S. Cemaleddin-i Esadabadi, Rehnumay-i Kitab, Tahran, 1970). Efganî henüz hayatta iken, hatta genç yaşlarında kendisini dinsizlikle ve sapıklıkla suçlayanlar olduğu gibi vefatından sonra da Nebhani, Mustafa Sabri, Elie, Nikki R. Keddie gibi Doğulu ve Batılılar bu ithamları devam ettirmişlerdir. Ancak bu yazarlardan hiçbiri -uzak yorumlar, **mantık bağı zayıf hükümler çıkarmalar dışında- ithamlarını isbat edecek bir delile**

Reddiye isimli eseri başta olmak üzere Urvetu'l-Vuska ve Hatırat'da bulmak mümkündür. Tabiatçılığa Reddiye'yi özellikle, Allah ve ahiret inancını reddeden maddeci görüş ve düşünceleri çürütmek üzere yazmıştır.

Efganî'ye göre Democrites'ten Darwin'e, Epikür ve Mazdek'ten nihilist, sosyalist ve komünist düşünürlere kadar temel düşüncesi aynı olup bakış açıları ve terimleri değişik bulunan materyalistler, her çağda insanlığa ve toplumlara zarar vermişler, dini inanç sayesinde kurulmuş bulunan medeniyet ve düzeni tahrip etmiş, insanın ruh ve maneviyatını fakirleştirmişlerdir [Dehriyyun'a Reddiye (Natüralizm Eleştirisi)].

Efganî'ye göre insan ruhunun, akli aşan bilgi edinme kabiliyeti vardır, tasavvuf buna ulaşabilmek için usuller geliştirmiştir, ancak tasavvuf erbabının-sıradan insanların bilemediği şeyleri anlatmak için- kullandıkları dil, farklı bir dil olduğundan ya inkâr yahut da yanlış anlamlar ortaya çıkmıştır (Hatırat). Ona göre İslam inancının temellerinden biri olan kaza ve kader de yanlış anlaşıldığı zamanlarda İslam medeniyetini olumsuz etkilemiştir. İnsanın iradesini, sorumluluğunu dışlayan inançlar ve anlayışlar yanlış olduğu gibi bütün etkileri ve yönlendiricileri yok sayan anlayışlar da yanlıştır. İnsanın sonucundan sorumlu olduğu davranışları az sayıdadır ve bunların oluşmasında onun şuur, düşünce ve tercih olarak devreye giren etkisi vardır; insanın cüz'i iradesi işte bu tercihidir; bütün iç ve dış etkenlere, yönlendiricilere rağmen cüz'i iradenin, sonucu belirleyen etkisi bir vakiydir. Ona göre Kur'an-ı Kerim'de ülkelerin yönetimi, dayanışmaya (şura) dayalı yönetim, yöneticilerin vazife ve sorumluluklarından dünyanın oluşumuna, büyük patlamaya, gök cisimleri arasındaki ilişkiye kadar pek çok konu hakkında açık ve kapalı, ayrıntılı ve özet, genel yahut özel bilgiler, işaretler vardır; bunları doğru anlamak, aklın ve ilmin kesin verilerine uygun olarak yorumlamak gerekir (Hatırat).

Efganî'ye göre tevhid, Allah inancının bir zirvesidir. Kur'an, insanları birer hikmet gözetnicileri olan peygamberlere itaate çağırır. Cehalet ve hurafeleri kınar, bilgi ve hikmeti ise över. Dolayısıyla Kur'an'ın öğretileri, cahili adetlerin, geleneklerin en şiddetlisini yaşamış olan Cahiliye dönemi Araplarının hayatını temelinden değiştirmiş, böylece Kur'an vasıtasıyla İslam ile şereflenen Arap milleti, onun sayesinde kısa bir süre içinde bilim, felsefe, sanat, ticaret ve siyasal alanda hızla yükselerek, tarihte birçok devlet ve medeniyet inşa etmişlerdir. İlim ve hikmet kaynağı olan Kur'an-ın onlara bahşettiği öğretilerle Araplar bir zamanlar dünyaya önderlik eder hale gelmişlerdir. Böylece Kur'an, tek başına ilk dönem

sahip olamamışlardır. (Fevziye A. Tansel, TTK. Belleten, cilt: XXXII, sayı: 125, 1968 Ankara; M. Kaya Bilgegil, Cemaleddin Efganî ve Türkiye, Kubbealtı Akademisi Mecmuası, VI/3-4, 1977 İstanbul)

Müslümanlarına mükemmel bir rehberlik etmiştir. Efganî'ye göre dini anlamak için Kur'an'a dönmeli ve onu doğru anlamaya çalışmak için çaba sarf edilmelidir. Bunun içinde yeni Kur'an tefsirlerine ihtiyaç vardır. Çünkü ona göre, değişen sosyal yapı ve kültürel ortam göz önüne alındığında, kendi dönemindeki tefsirler, Müslümanlara yeterince faydalı olamamaktadır. “İmanın körü körüne taklitten uzak olması gerektiğini belirten Efganî'ye göre iman, aynı zamanda şüphelerden uzak olmalı, zanlara dayanmamalıdır. Çünkü zanna tabi olanlar ile başkalarının körü körüne taklide yeltenenlerin akılları, algılamaya alıştıkları noktadan öteye geçemedikleri gibi, böyleleri tefekkür ve düşünce yolunu da seçemezler, iyiyi kötüden ayırt da edemezler. İslam dini de kesin delile dayanmadan inananları eleştirip zanna tabi olanları şiddetle uyarmaktadır. Akla hitap eden bir din olan İslam, dini esasların delile dayandırılmasını ister. İman akla önem verir; çünkü akıl, imanın doğuş yeridir. Ona göre akla yüz çeviren kişi imana sırt çevirmiş demektir”.²¹

Efganî, İslam ümmeti için kurtuluş yolunu ararken önce dinin etkisini araştırmış, ilk asırlardaki büyük hamleyi, fetihleri, ilim, kültür ve medeniyet alanlarında kat edilmiş mesafeleri örnek göstererek gerilemede dinin etkili olmadığını belirterek, duraklama ve gerilemenin sebeplerini bulmaya çalışmıştır.

Efganî, duraklama ve gerileme sebepleri olarak;

- a) Hilafetin saltanata dönüşmesi, sözde halifelerin ilim ve içtihattan uzaklaşarak isim ve merasimle yetinmeleri, ümmetin birden fazla halife etrafında toplanarak dağılma ve bölünmeleri,
- b) Din ve kavmiyet bir toplumu ayakta tutan iki önemli güç olduğu halde her ikisinin de zayıflaması, halifelerin yabancıları devlet hizmetinde istihdam etmeleri,
- c) Hicri üçüncü ve dördüncü asırlarda zındıkların ve Bâtınilerin ümmete soktuğu batıl inançlar ve safsatalar,
- d) Cebirci kader inancının yaygınlaşması ve Müslümanların heyecan ve hamlelerini durdurması,
- e) Hz. Peygamber'e nispet edilen uydurma hadislerin ve israiliyyatın, din kisvesine bürünmüş hainler tarafından kitaplara sokulması ve böylece Müslümanların temiz inançlarının kirletilmesi,

²¹ İslami İlimler Dergisi, Muammer ESEN, Doç. Dr. Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, Siyasal-Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Efganî (Son Bir Umut: İslam Birliği), Yıl 3, Sayı 2. Güz 2008, s. 276.

f) Eğitim ve öğretimin bu menfi, durdurucu ve geriletici etkileri ortadan kaldıracak güçte ve yaygınlıkta olmaması,

g) Batı'dan Haçlı, Doğu'dan Moğol istilalarının getirdiği zararlar, tahribatlar ve bezginlikler,

h) İlim ve amel bakımından İslam'dan uzaklaşan Müslümanların bölünmesi, âlimlerin birbirinden kopmaları, toplulukların kardeşlik duygusuna bağlı tesanüt ve yardımlaşmayı terk etmelerinin yer aldığını vurgulamıştır (Hatırat).

Söz konusu hastalığı bu faktörler doğurmuşsa tedavide bunların göz önüne alınması şarttır. Çeşitli zamanlarda denenmiş bulunan gazete ve dergi çıkarma, her yerde okullar açarak ileri ülkelerin ilim ve medeniyetlerini taklit etme ya da kendi toplumuna aktarma yeterli ve kalıcı/köklü yöneliş/diriliş sağlamadığı gibi taklit edilen Batı'nın aynı zamanda kültürel hegemonyası altına da girilmiştir. Dolayısıyla mimari, kılık kıyafet, eğitim, hayat tarzı konularında Batı'yı taklit gibi reçeteler yanlıştır.

Hastalık; ümmetin zihniyet, inanç ve ahlakındadır. Çare; zihniyette, inançta ve ahlakta, Müslümanları dünyaya örnek ve hâkim kılan çağlara; yani saf İslam'a ve Kur'an'a dönmektir. Bu dönüş yaygın bir eğitimle kadın ve aileden başlamalı, fedakâr şahıslar ve kurumlarca yürütülmelidir. Kendileri iyi yetişmiş analar çocuklarının ilk öğreticisi ve eğiticisi olacaklar, okul çağında çocuklar özel okullarda eğitilecek (resmi okulların programları güdümlüdür ve yeterli değildir), okullar ruhu ve bedeni sağlıklı insanlar yetiştirecek şekilde kurulacak, teorik eğitim yanında pratiğe önem verilecektir.

Kur'an'a yaklaşım konusundaki metodu: Bu hususta temel yaklaşımı şudur: “Her asırda İslam âlimlerinin mutlaka bağlı kalacakları yalnızca Kur'an ve sünnettir. Yapılan çeşitli tefsirler ve teviller ise Kur'an ve sünnet kutsallığına sahip değildir. Şu şartla onlardan faydalanmak veya onları bırakmak mümkündür, doğrudan Kur'an ve sünnete bakmak, istidlâl metodu, dil kuralları ve belagat kaideleri ışığında istediğimizi onlardan istinbat etmek esastır.”²² Arapça diliyle silahlanarak, nüzul sebeplerini anlayarak, Kur'an'ın inmiş olduğu ortam tahlil edilmeli ve böylece Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri ortaya konmalıdır. Abduh'un ifadesiyle; Müslüman'ın Kur'an'ın lafızlarını indiği zamandaki manasıyla anlaması gerekir. Yani Kur'ani ıstılah ve lafızları sonradan eklenmiş, aslına uygun olmayan şekillerinden arındırmak ve ilk nesil nasıl anlamışsa öyle anlamak. Çünkü lügat geliyor, zamanın ilerlemesiyle farklı yansımaları oluşuyor. Yapmamız gereken vahyin sanki üzerine indiği bir insanın durumunu, tecrübesini yaşamamız gerekiyor. Sanki vahiy bize şimdi iniyor

²² Prof. Dr. Muhsin Abdülhamid, s. 28.

yaklaşımıyla Kur'an'ı anlamaya çalışmamamız gerekiyor. Tefsir için gerekli araçları ve Arapça'da gerekli olan ilimleri, donanımları hazırlamak, bunlarla hazırlanmak; yani İslami bir akıl ile Kur'an'ı tefsir edilmesi yaklaşımı söz konusudur.

Sünnet'e Yaklaşım Konusundaki Metodu: Sünnet'in senet ve rivayet cihetinden sıkı değerlendirilmesinden yanadır. Metin konusunda da duyarlıdır. Ona göre hadis, Kur'an'a uygun değilse hüccet sayılmaz. Bu metot, eski hadis âlimlerince daha önceleri kullanılan metottur, ama insanlar tatbik etmediler. Akaid kesinlikle kati naslarla varid olandan oluşur, hadislerin ise varidliği zannidir. Ahad hadis yerine evla görülen içtihadı daha fazla önem veriyordu. Merhale taklit asrından çıkış merhalesiydi. Taklit asrında önem verilen şey, her türlü rivayet ve içtihatların sebepleri idi. Rey, akıl, fıkıh, fehm değildi. Sömürgeciliğe karşı tavır almak, sömürgeciliğe karşı başkaldırmak, karşı çıkmak da bu ekolün meziyetidir. Bu camianın fikri ifadelerinden biri onların İslami eksen ile ulusal eksen arasında zıtlığın olmadığıdır. Çünkü bir kavmin İslam görüşünde yerini dil belirler. Dillerin çeşitli olması, dillerin ve renklerin farklılığı Allah'ın sünnetidir. İslam ümmeti, içinde kavimler bulunan bir ümmettir, yaklaşımlarıyla Efganî ekolü değerlendirilebilir.

Efganî'nin İslahat Programı²³: “Efganî, Kur'an ve Sünnet'e yönelmenin gerekliliğine ulaşılması imkânsız bir hedef²⁴ olarak asla görmez. Aksine hedef, Kur'an ve

²³ Efganî ıslahatla ilgi düşüncelerini Urvetu'l-Vuska'nın çeşitli sahifelerinde açıklamıştır. Urvetu'l-Vuska'nın Türkçe çevirisinin şu sahifelerine bakılabilir: s. 83, 88-109. Ayrıca Efganî'nin ıslahatla ilgi düşünceleri için bkz. Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri, s. 113-115; Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı, s. 88-90; Mevlüt Uyanık, “Günümüz İslam Düşüncesinde İslahat Kavramı”, İslami Araştırmalar, Sayı:4/1, s. 55.

²⁴ **Efganî'nin metodu**, her dönemde İslam âlimlerinin ancak Kur'an ve Sünnet naslarına bağlı kalabilecekleri, değişik tefsir ve tevillerin ise Kur'an ve Sünnet kutsallığına sahip olmadıkları esasına dayanmaktadır. Bu bakımdan söz konusu tefsir ve teviller alınabileceği gibi, alınmaması da caizdir. **Efganî'nin metodu şu esaslara dayanmaktadır:** Her asırda İslam âlimlerinin mutlaka bağlı kalacakları yalnızca Kur'an ve Sünnetin naslarıdır. Yapılan çeşitli tefsirler Kur'an ve Sünnet kutsallığına sahip değildir. Bu şartla onlardan faydalanmak veya onları bırakmak mümkündür. Doğrudan Kur'an ve Sünnet'e bakmak, istidlal metodu, dil kuralları ve belagat ışığında, istediğimizi onlardan istinbat etmek esastır. (Abdulkadir el-Mağribi, Cemaleddin el-Efganî). Ayrıca A. el-Mağribi Efganî'nin metodu hakkında şunları söylemektedir: Metinlerden sahih olanı olmayanından ayırt etmek, sahih olanı cesaretle desteklemek ve sadece ona çağrı cesaretini göstermek dini ıslahatın ilk esasıdır. Üstadımızın, “yalnızca Kur'an” parolası münasebetiyle diyoruz ki; bu davet ve ıslahta temel alınacak ve dayanılacak sadece Kur'an'dır. İslah ve davet için dinin sadeleştirilmesinde esas yine odur. Üstadımız Efganî'nin davetinden anlıyoruz ki bu esas sadece Kur'andır. **Mütevâtir hadis de hükmün ispatında Kur'an derecesindedir.** Aynı şekilde birinci nesilde zamanla ortaya çıkan fikhî bir meselenin fikhî hükmü üzerindeki Müslümanların icmaı da aynı şekildedir. Hz Peygamberin hayattaki uygulamaları da Kur'an'la amel etme ve onun tefsiridir. Böyle olduğu için Kur'an'dandır. O halde tevatür, icma ve günümüze kadar Hz Peygamberden gelen ameller sahih sünnetin kendisi olup “sadece ve sadece Kur'an'a davet” parolası kapsamında bulunmaktadır. (Abdulkadir el- Mağribi, a. g. e.) [İlk İslam'a dönüş; Hurafelerin, iftiraların, bütün tarih boyunca İslam'a yapıştırılmış ilavelerin ve tavizlerin atılması. Seyyid'e göre Müslümanların ilk İslam'a dönüşleri, Kur'an'a, muteber sünnete, selef-i salihin'in siretine dönüş anlamındadır. Seyyid İslam'a dönüşte, sadece Kur'an'a dönüşü söz konusu etmemiştir, zira o Kur'an'ın

sünnete ihlâsla yeniden sımsıkı yönelmektir. Bu hedefe gidişin gerektirdiği adımları şu şekilde açıklamaktadır:

- 1) İnsanı sapık ve yanlış inançlarla oyalayan, insan ile Rabbi arasındaki ilişkiyi bozup, insanı Rabb'leştiren veya insanı Rabb'inden tamamen uzaklaştıran inançların terk edilmesi gerekir.
- 2) İnsanlar arasındaki ırk, cinsiyet, dil, soy, coğrafya orijinli her türlü ayrımları kaldırıp, İslam'ın kardeşlik ruhunu hâkim kılmak esastır.
- 3) İnsanın akıl ve düşüncesini kısırlaştıran, insanı bilinçsiz, iradesiz bir varlığa dönüştüren ataları körü körüne taklit anlayışı terk edilmeli ve dinin doğrudan özüyle irtibatlı konuma gelinmelidir.
- 4) Dinin aslını, parlaklığını yitirten her türlü hurafe ve bid'at sapmalarını terk edip, tevhitte yoğunlaşmış bir akılla, dine tekrar yönelip, onu doğru şekilde anlamalı ve uygulamaya geçirilmelidir.
- 5) Dünyanın dört bir yanına dağılmış olan Müslüman toplumları bir devletin çatısı altında toplamak mümkün görünmüyorsa da, hiç değilse Müslümanların kendi mahalli devletlerini kurmalarına müsaade edilmelidir, fakat bu devletlerin üstünde bir hilafet makamının oluşturulması için çalışmalara bir an önce başlanması gerekmektedir.
- 6) Mezhepleri dinin de üstüne çıkaran anlayışları terk edip, mezheplere ancak dinin altında yer verilmesi gerekir ve kesinlikle mezhebi taassuptan sakınılmalıdır. Bu konuda “Hakikati araştırıp bulanlar biliyorlar ki İslam tarihinin ilk asırlarında mezhep taassubu mevcut değildi. Fakihler ancak Kur'an, sünnet, icma ve kıyastan olan delile uyarlardı ve içtihatlarının şer'i delillere dayanan ve kendilerince tercih edilmiş olup hata ihtimali bulunabileceğini belirtmişlerdi... Kesin olarak inanıyorum ki Ebu Hanife, Malik, Şafii ve Ahmed bin Hanbel'in ecelleri vefa edip bugüne kadar yaşasalardı, bugün gayretle içtihat ederek Kur'an ve sahih sünnetten her mesele için hüküm çıkarırlardı.”²⁵ görüşünü savunmaktadır. Yine bu husus

kendisinin sünnete müracaat edilmesini gerekli saydığını iyi biliyordu. Buna ilave olarak o her asırda ve zamanda İslam'ı unutturmak için bir bahane olmuş olan “hasbuna kitabullah”ın (Kur'an dışında islami kaynak kabul etmemenin) tehlikelerini iyi biliyordu, bunu tam olarak izlemişti. (M. Mutahhari, Son Yüzyıldaki İslami Hareketler)]. (El-Mağribi'nin, Cemaleddin Efganî'nin konuşmalarına dayanarak belirlediği icma, el-Urvetu'l-Vuska'da Efganî'ye nispet edilen icma'dan biraz farklı gibidir. Şöyle diyor, Efganî: “İslam şeriatında ittifakın derecesi, dini muhafaza derecelerinin en yücesine ulaşmıştır. Öyle ki ümmetin icmaı ve bir işte ittifakı Allah'ın hükmünü ve bilgisini ortaya çıkaran bir şey olarak kabul edilmiştir. Şeriat, bütün Müslümanların icmaı kabul etmelerini vacip saymış, inkar etmeyi de dinden çıkma ve imandan sıyrılmak olarak kabul etmiştir.” (el-Urvetu'l-Vuska).

²⁵ Prof. Dr. Muhsin Abdülhamid, s. 30-31.

hakkında İmam Şafii'nin er-Risale eserinde defaatle aktardığı şu sözünü hatırlamakta yarar vardır: “Hadisi sabit görürseniz benim sözümü duvara çalınız.”

7) Müslümanların “iyiliği emretmek, kötülüklerden nehyetmek” emrine işlerlik kazandırarak, birbirlerini her türlü olumsuz etkilere karşı kontrol edip, Hak üzerinde kalmalarını sağlamaları gerekir.

3. Efganî'nin Siyasi Düşünceleri

Batılılar, İslam ülkelerinde milli eğitime karşı olduklarından menfi propaganda yapmakta, Müslümanların dillerinin fakir, edebiyatlarının yok veya ilkel olduğunu ileri sürmektedirler. Hâlbuki “dili olmayan bir milletin rabıtası yoktur, edebiyatı olmayan bir kavmin dili yoktur, tarihini koruyan, geçmişlerinin eserlerini ihya eden ve bunları örnek olarak sunan adamları olmayan bir kavmin tarihi yoktur.” (Hatırat; el-Urvetu'l-Vuska). Taassup kelimesinin insanın kavmi ve kabilesi demek olan “asabe” ile ilgisi vardır, asabiyet de aynı köktendir ve mensubiyet bildirir. Taassup ve asabiyetin ortası ve aşırısı vardır. Gerek kavim taassubu ve gerekse din taassubu kararında (mutedil) olduğunda faydalı ve gereklidir. Kavmiyet bağı (asabiyet, milliyet duygusu) yaratılıştan değil, mensubiyet ve eğitimden gelir, ancak kararında olduğu ve din bağına tabi bulunduğu takdirde onu korumak gerekir. Müslümanları asırlardır bir ümmet kılan, yönetimde bir kavmin diğer kavme ve bu kavimden olan yöneticiye tabi olmasını sağlayan hep asabiyet bağı olmuştur. Sömürgeci, Müslümanları ayakta tutan bağları keşfedince önce kavmiyet bağını (kavim, asabiyet ve taassubunu) körüklemeye, ümmeti bölmeye çalışmışlar sonra da asabiyetin (taassubun) her çeşidine saldırmış, işbirlikçilerini de kullanarak dinine ve milletine bağlı olanları taassupla suçlamışlardır. Gerek tarihte ve gerekse günümüzde taassubun aşırısı ve zararlısı Batılılarda olmuştur. Bazı istisnaları dışında Müslümanların taassubu başka milletleri ve dinleri ortadan kaldırmaya, insanlara zulmetmeye sebep olmamıştır. Müslümanlar taassup suçlamasından korkmamalı, önce dinlerine, sonra da ümmet birliğine zarar vermeyecek biçimde kavim değerlerine sınırsız sarılmalıdırlar. Kavim asabiyeti, din asabiyetini geçtiği ve ümmetin birliğine dayanışmasına zarar verdiği zaman meşruiyetini kaybeder. (el-Urvetu'l-Vuska, Hatırat). Efganî'nin ıslahat programında İslam birliğinin (İttihad-ı İslam/ Panislamizm) çok önemli bir yeri vardır. O İslam birliği düşüncesinin mucidi değildir elbette fakat kendi asrında düzenleyici, canlandırıcı ve yayıcısıdır. Yaşadığı çağda İslam dünyasının parçalanmışlığı, bunun zaaf ve mağlubiyetlere sebep olması, Batı'nın (sömürgecilerin) İslam dünyasını

taksime karar vermeleri karşısında hem Osmanlı topraklarını, hem de diğer İslam ülkelerini korumanın yegâne çaresinin birlik ve dayanışma olduğunun ortaya çıkması Cemaleddin Efganî'yi İslam birliği üzerinde düşünmeye ve yazmaya sevk etmiştir. Efganî'nin İslam birliği konusunu ne zaman düşünmeye başladığı bilinmemekle beraber 1870'li yıllarda yazdığı mektuplar en azından bu tarihten itibaren onun, İslam birliği üzerinde durduğunu göstermektedir. Sultan Abdulhamid'in birçok ulemadan, meşayihden ve bu meyanda bilhassa İstanbul'a ikinci gelişinden itibaren Efganî'den yararlanarak sürdürdüğü İslam birliği politikası sınırlıdır. Sultan'ın, Haçlı-Hristiyan hâkimiyetine karşı bir siyasi-askeri İslam birliği cephesi oluşturma planına ait bir delil ve işaret yoktur. Halife Sultanın bütün emeli, hilafet otoritesinden istifade ederek İslam ülkelerinin manevi desteklerini almak ve bu sayede Osmanlı topraklarını, bu topraklar üzerinde yaşayan Müslümanların birliğini korumaktır".²⁶

Efganî'nin İslam birliği anlayışı kapsamlı ve derindir; ancak ideolojinin bu vasfı onun hayat merhaleleri içinde tedricen oluştuğu gibi şekli de şartlara göre değişiklik göstermiştir. Efganî'ye göre İslam birliğinin üç dayanağı vardır. Bunlar; Din bağı, hac ve hilafet.

1- Din bağı: İslam milleti (ümmeti) için en önemli bağ din bağıdır, ümmet birliğini ancak bu bağ sağlayabilir, kavmiyet bağı faydalı, hatta gerekli olmakla beraber din bağını gölgede bırakır veya bertaraf ederse kavim (millet) birliğini sağlamak için bile yetersiz kalır. (Efganî bu anlayış çerçevesinde milli uyanışı ve duyguları teşvik etmiş, ancak onun düşüncesini bütün olarak göremeyenler kendisini Arapçılık, Türkçülük gibi dar ırk cereyanlarına nispet etmişlerdir.) Müslümanlar din bağına sınıksız sarılmalı, bu bağ ile kardeş olmalı ancak başka din ve inanç sahiplerine karşı adil davranmalı, dünyayı bir sulh, sükûn ve fazilette yarış meydanı haline getirmelidirler. (el-Urvetu'l-Vuska). El-Urvetu'l Vuska'nın üzerinde durduğu en önemli konulardan biridir. Dergi ulemayı ve halkları birliğe, mezhep ve ırk taassubunu terke çağırıyordu: "Ulemanın Peygamber varisleri olarak yapmaları gereken dini bütünlüğü ve birliği yeniden canlandırmalarıdır." "Müslümanları birleştiren en büyük bağ din bağıdır." "...Müslümanlar durdular. Üstelik kültürde ve sanayide bütün dünyanın öğretmenleri iken bugün onlardan geri kaldılar. Memleketleri parçalanmaya, toprakları yabancıların eline geçmeye başladı. Dinleri kendilerine muhalif olanların emri altına girmelerini yasakladığı, yabancı hâkimiyetini kırıp atmak ve topraklarını onlardan kurtarmak dinlerinin en önemli esaslarından olduğu halde; Allah'ın, Salihlerin yeryüzünün mirasçılara olan vaadini mi unuttular? Yoksa İslam'ın, düşmanları istemese de yeryüzünde hâkim olacağını mı unuttular? Allah'ın "ilah-i Kelimetullah"ı yükseltmeleri için canları ve mallarını cennet karşılığında satın

²⁶ Kemal Karpat, Panislamizm ve II. Abdulhamit, Türk Dünyası Araştırmaları, sayı: 48.

aldığını mı unuttular? Evet, ilimde ve sanayide geri kalmışlığın ve kuvvetteki zaafın sebepleri vardır. En önemli sebep, yönetim peşinde olanların ihtilaflarıdır. Çünkü biz, Müslümanların dinlerinden başka bir ayırıcı özellikleri olmadığını söylemiştik. Üzerlerinde değişik yöneticiler tıpkı tek kabiledaki birden fazla başkan gibidirler. Bu sultanların istekleri çelişkili, gayeleri birbirinden zıt olduğundan idareleri altındaki halkı birbirine düşman hale getirirler. Onlar halkı diğerlerine karşı zafer kazanacak vasıtaları hazırlamakla, diğerlerini kırmak, kahretmek düşünceleri ile oyalarlar. Bu çekişmeler dâhili olduğundan, onları ilmi ve teknolojik gelişmelerden, üstün gelme arzusundan alıkoydu. Ardından yoksulluk, düşkünlük ve beraberinde güçsüzlük ve çözümlenme geldi... Düşülen kısır hal düşman tecavüzünün fark edilmesini engelledi. Emir ve sultan unvanının verdiği gururla hevalarına uydular, gösterişli ve rahat yaşamı seçtiler. Kendilerine dinde ve ırkta yabancı olanları dost edindiler... İnsanlık dünyasında büyüklü küçüklü düşülen hataların tüm nedeni Allah Teala'nın koyduğu yasalardan sapmadır..." (Urvetü'l-Vuska) "Din, ilahi bir öğüttür. Onu öğreten ve ona çağıran ise beşerdir. Akıl sahipleri onu; hem korkutan, hem müjdeleyen, hem de doğru yolu öğütleyen peygamberden alırlar. Allah'tan vahiy almayan insanlar bu yolla dini öğrenirler. Tebliğ, öğretim ve anlatım yoluyla gelen din, her toplulukta evvela kalplere, sonra vicdanlara yerleşir... Kişiyi bedenleri büyük, küçük her türlü harekete alıştıırır. Böylece o fikirler ve fikirlerin kontrolündeki gayret ve ifadeler üzerinde ilk otoriteye sahip olur, ruhu yönetir ve ruha bedeni nasıl idare edeceğine dair yol gösterir. İnsan başlangıçta tertemiz bir levha gibidir. O levha üzerine ilk nakışı yapan da dindir. İnsan bütün işlerini ve hareketlerini dinin yönlendirmesiyle, dinin öğrettiklerini uygulamayla yapar. Din dışında insana hâkim olanlar kural dışı sayılır. Hatta bir adam dinden çıksa bile, dinin kendisinde meydana getirdiği doğal hallerden kolayca dışarı çıkamaz. Dinin onda meydana getirdiği izler, bir yaranın iyileştikten sonra vücutta kalan izi gibi kalıcı olur." (Urvetü'l-Vuska)

2- Hac: İslam birliğinin manevi merkezi mukaddes şehirler(Mekke ve Medine)dir. İslam ülkelerinde bulunan hamiyetli âlimler birlik için çalışan merkezler kurmalı, bunların ana merkezi de Hicaz'da olmalıdır. Her yıl Müslümanlar burada toplandıklarında meseleler görüşülmeli, fikir ve iş bölümü yapılmalıdır. (Urvetü'l-Vuska).

3- Hilafet: Siyasi, askeri, ekonomik, kültürel bir birliğin vücut bulabilmesi için tek bir otorite merkezine ihtiyaç vardır. İslam ümmetinde bu halifedir. Gerçek hilafet örneği ilk dört halifede görülmüştür. Bu makama ancak, akıl, fazilet ve yönetim ehliyeti bakımından en uygun olan getirilir, yönetim ümmetin katılımı ve meşveret usulü ile yürütülür. İslam dünyasında birden fazla halife ve imamın bulunması birliğin gerçekleşmesini engeller. Efganî bu esaslar

açısından geçmişe bakmış, “Osmanlılar; Balkanlar ve Avrupa yerine İslam dünyasına yöneldiler, hükümet merkezini Hicaz’da kursalar, Arapçayı ümmetin dili haline getirselerdi onların hilafetinde İslam birliği gerçekleşir ve bugün bir Şark meselesi olmazdı” demiştir, (Hatırat eseri). Onun için şekli nasıl olursa olsun Müslümanları güçlendirecek, bağımsızlık ve hürriyetlerini sağlayacak, medeniyette dünya milletleri ile yarıştıracak bir İslam birliği hedef olduğundan Urvetu’l-Vuska’da; “Ben bütün otorite birinin elinde olsun, bütün ülkeler birine tabi olsun demiyorum, fakat hepsinin sultanı Kur’an, birliklerinin yöneldiği nokta din olsun, her biri kendi menfaatleri ile meşgul olup bunları korurken diğerlerini de kendinden bilsin istiyorum” diyerek gevşek yapıları bir İslam birliğine ışık tutmuş kimi zaman Abdulhamid’e, Osmanlı hilafetine bağlı, Yemeni, Hicazı, Ortadoğu’yu, Anadolu’yu ve Balkanları içine alan yerinden yönetimli, her birinin başında uygun yöneticiler bulunan (Osmanlı şehzadeleri, vezirler, Yemen’de Zeydilerin imamı, Hicaz’da Haşimi soyundan bir zatın Mısır Hidivi gibi) on kadar eyaletten oluşan bir İslam Birliği teklif etmiştir. Ona göre bir kere bu birlik kurulunca çok geçmeden Afganistan, İran, Hind Müslümanları ve Güney Asya’daki diğer Müslümanlar da birliğe katılacaklar, böylece hedefe ulaşılmış olacaktır.

Efganî, yalnızca İslam’ın siyasal birliği değil, ekonomik birliği (Camiatu’l-İslamiyyeti’l-İktisadiyye) üzerinde de durmuştur ve şöyle demektedir: “İslam ekonomi birliğinin amacı şunlardır: Müslümanların serveti tüm İslam ümmetinin ortak servetidir. İslam topraklarının ticaret ve sanayi gelirleri Hristiyan batının refahı için değil, İslam toplumlarının kalkınması için kullanılmalıdır. İslam ekonomi birliğinin amacı Batının batıran sermayesinden el çekerek onun yerine İslam sermaye sistemini ikame etmektir. Bütün bunların ötesinde, gasbettiği İslam topraklarının doğal kaynaklarını sömürerek yükselen Batının kirli elini kurutmak ve kesmek bu sayede gerçekleşir. Topraklarımızdan onlara yeni maden, orman, demiryolu ve gümrük imtiyazları vermemek gerekir. Dış borçlanma sürdüğü sürece Müslüman yöneticiler batının bir oyuncağı olmaya mahkûmdurlar”.

İslam Birliği ve Milliyetçilik Yaklaşımı: Efganî, bir tarafta İslam birliğini savunurken diğer taraftan etnik bölünmelere imkân veren bir hareket içerisinde olmamıştır. Bu konudaki görüşleri, tüm dünya Müslümanlarını üniter bir yapı içerisinde birleştirmek tarzında değildir. O, Müslüman milletlerin kendi hür iradeleriyle bağımsız millî devletlerini kurmalarını sonra bu bağımsız devletlerin konfederasyon şeklinde bir birlik oluşturması gerektiğini anlatır. Bu şekilde büyük bir birlik oluşturan Müslümanların güçlü bir şekilde Batı’nın karşısına çıkmaları gerektiğini vurgular. Zaten Efganî’nin bütün çalışmalarının amacı, Batı ile nihai bir hesaplaşmaya yöneliktir. Efganî’nin Müslümanları bağımsız millî

devletlerden oluşan konfederasyon şeklinde birleştirme anlayışı, günümüz “Avrupa Birliği” gibi teşkilâtların yapısını çağrıştırmaktadır. “Efganî, söz konusu görüşleriyle hem sınırlı bir milliyetçiliği kabul ediyor, hem de bir tür halkçılık diyebileceğimiz demokratik bir idare sistemini savunuyordu. Ancak onun savunduğu milliyetçilik, asla ırkçılık olarak anlaşılmamalıdır.”²⁷

Fazlurrahman’ın da belirttiği üzere, Efganî’nin siyasi düşüncesinde iki önemli unsur vardır: İslam dünyasının birliği (İttihad-ı İslam) ve halkçılık. “Efganî, ‘Pan-İslamizm’ olarak bilinen İslam dünyasının siyasi birliğinin, yabancıların müdahaleleri ve İslam toprakları üzerinde kurdukları hâkimiyet karşısında alınacak yegâne müessir tedbir olduğu konusunda ısrar eder. Halkçılık ise, hem bu düşüncede zaten mevcut olan adalet duygusundan, hem de yabancı kudret ve müdahaleler karşısında ancak halk iradesiyle oluşan anayasaya dayalı hükümetlerin güçlü, sürekli ve gerçek bir teminat olabilecekleri gerçeğinden doğmaktadır. Bununla beraber “Efganî, Batı karşısında halkın iradesine başvururken sadece cihanşümul İslami duyguyu değil, farklı milletlerin milli ve mahalli duygularını da harekete geçirmekteydi. Bu bakımdan onun gerçek tesiri, hem Pan-İslamcılık, hem de milliyetçilik (bunlar bazen birbirine ters düşerler) istikametinde oldu...” Fazlurrahman’ın da ifade ettiği üzere Efganî, İttihad-ı İslam kadar İslam ülkelerindeki milliyetçi hareketlerin de teşvikçisi olmuştur.”²⁸ Efganî’nin düşünce yapısında ırkçılık, milliyetçilik ve ümmetçiliğin farklı anlamlar ifade ettiği açıktır. Onun, yukarıda ele aldığımız ırkçılıkla ilgili düşünceleri ilk dönem İslam anlayışına uygunluk arz etmektedir. İslam, temel olarak ırkçı bir dünya görüşünü reddetmektedir. Bu, onun bütün insanlığa gönderilen bir din olmasıyla da açıklanabilir. Gerek Kur’an-ı Kerim ve gerekse Hz. Peygamber’in sünnetinde belirtilen ırk temeline dayalı bir anlayıştan ziyade hangi renk ve ırktan olursa olsun bütün insanların Allah katında eşit olduğu inancıdır. Üstünlük ise ancak takvadır. Dolayısıyla İslam, Yahudilikte olduğu gibi hiçbir kavmi veya milleti soydan dolayı yüceltmemiştir. Irkları üstünlük vesilesi olarak kabul etmeyen İslam’ın, müspet milliyetçiliğe karşı bir din olduğu sonucunu çıkarmak isabetli olmayabilir, düşüncesindedirler. Kur’an’da ifade edildiği üzere, “birbirinizle tanışsınız diye sizi kabileler hâlinde yarattık” buyruluyor. İslam, milletleri ortadan kaldırmak için gelmemiştir. Efganî’nin ırkçılığa karşı olan tavrı ile onun Türkçülük ve Arapçılık gibi

²⁷ İSLÂM MODERNİZMİNİN DOĞUŞU VE İKİ ÖNEMLİ TEMSİLCİSİ (Afgânî ve Abduh’un Modernist Yönlerine Kısa Bir Bakış) Yrd. Doç. Dr. Mustafa SÖNMEZ, Atatürk Üniversitesi Erzincan İlahiyat Meslek Yüksekokulu Kelâm Anabilim Dalı. Erişim: 14.03.2018/pdf-online)

²⁸ Çanakkale Onsekiz Mart Üniv. İlahiyat Fak. Yrd. Doç. Dr. Abdullah ALPEREN, “Cemâleddin Afgânî’nin İslam Birliği ile İlgili Görüşlerinin Günümüz Müslüman Dünyasındaki Parçalanmışlık Sorunsalı Açısından Değerlendirilmesi”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 2015, s. 81-96.

ideolojileri teşvik eden görüntüsü arasında bir çatışma bulunmamaktadır.”²⁹ Halifelikten söz ettiğinde, onunla ruhani bir otoriteyi ya da sadece bir unvan yüceliğini kastediyordu. Eğer hükümdarlar arasında işbirliği ruhu mevcut olursa, birden fazla devletin varlığının önemi yoktur; eğer bu ruh yoksa Müslümanların hükümdarlarına itaat mecburiyetleri de yoktur. Efganî, kendi zamanındaki Müslüman hükümdarlar hakkında iyimser değildi. Ona göre Müslüman idarecilerin pek çoğu buldukları mevkilere layık kimseler değillerdi. Kendi zevkleri ve çıkarlarından başka bir şey düşünmüyorlardı; böylece İngilizlerin tuzak ve hilelerinin kurbanları olmuşlardı. Uluslarıyla ne din ne de ırk bakımından bir ilgisi bulunmayan yabancı memurları danışman olarak atamışlardı. Despot, eğer iyi niyetli ise olumlu şeyler yapabiliirdi. Fakat despotizmin tehlikesi, her şeyin hükümdarın karakterine bağlı olmasıdır. Eğer kötü bir idareci mevcutsa, kamuoyu ondan kurtulmak için bir an önce harekete geçmelidirler. Bu ifadelerde, Efganî'nin sorunlu kariyerinin ve nihayetsiz yolculuklarının bir açıklamasını görebiliriz. İlke olarak meşrutiyetçi değildi; onun hükümet ideali daha ziyade İslam nazariyecilerinin şeriatın hükümranlığını tanıyan adil hükümdar idealiydi. Dolayısıyla Efganî'nin yeni bir hükümet modeli geliştirdiği söylenemez veya uzun yıllar kaldığı Avrupa ülkelerinde yürürlükte olan yönetim biçimlerinin alınıp uygulanmasına dair bir çalışması da olmamıştır. Onun düşüncesine göre din dışındaki kimlikler birliği bozucu bir fonksiyona sahiptirler. Birliği sağlayan en önemli unsur din olunca, yönetici makamında olan kişilerin de dinin emir ve yasaklarına bağlı kalması şarttır. Onda böyle bir düşüncenin uyanmasına sebep olarak Batılıların Haçlı zihniyetiyle İslam topraklarına saldıran ve bir Hristiyan dayanışması şeklinde gördüğü Batı emperyalizmi karşısında Müslümanları bir arada tutacak en kuvvetli bağın, din bağı olacağını kabul etmiş olmasıdır

Kader Anlayışı ve Müslümanların Gerileyiş Nedenleri: Efganî, Batılıların iddialarının tersine Müslümanların mevcut durumunun kaza ve kaderden kaynaklanmadığını ve “*Ben, onların bu vehim ve zanları tamamen yanlıştır, yalandır, hataları apaçık ortadadır ve bu şekilde düşünmekle Allah ve Müslümanlara iftira ediyorlar diye söylemekten asla korkmuyorum.*” sözleri ile onları yalanlamaktadır.

Efganî'ye göre kaza ve kadere inanmakla “insan tüm eylemlerinde mecburdur” görüşünü dile getiren Cebriye mezhebine inanmak arasında bir fark olmadığını sanan Batılılar hata işlemektedirler. Ona göre bu konuda Batılılar gibi düşünüp onların görüşlerini benimseyen Müslümanlar da hata yapmaktadırlar.

²⁹ Abdullah ALPEREN.

Efganî'ye göre kaza ve kader inancıyla Cebriye anlayışı arasında muazzam bir fark vardır. Nasıl olur da bir millet irade ve özgürlüğünü kaybetmiş, hareketlerinde yapıp ettiklerinde kendine seçme özgürlüğü tanımasın ve bunların hepsini cebre yüklesin. Efganî'ye göre Cebriye ve benzeri anlayışlar kabul edilemez; eylem ve davranışlarında seçim ve irade özgürlüğünün elinden alındığına inanmaz, aksine davranışlarında kendilerinin bir cüzi iradeleri olduğuna inanır. Efganî'ye göre kaza ve kadere iman kesin deliller ile sabittir. Ayrıca yaratılış ve fitrat da insanı bu imana götürür. Her olayın zamanla ilintili bir sebebi vardır. Diğer bir ifade ile her bir olayın zaman içinde kendisiyle buluşup birleştiği bir sebebi vardır. Efganî, Müslümanların Cebriye kader inancından kurtulması gerektiğini ifade ederken şöyle devam etmektedir: “Kaza ve Kader inancı, şayet kendini Cebriye çirkinliğinden sıyrabilirse; işte o zaman arkasında cesaret, atılganlık ve ilerleme sıfatlarının kaynağı olur. İnsanları, aslanları ürküten, kaplanların ödünü patlatan tehlikelere katlanmaya ve zorluklara göğüs germeye sevk eder. İnsanı terbiye eder. Ölümden korkmamaya ve hakkın güçlendirilmesine yöneltir...”³⁰

Efganî, Müslümanların gerileme sebeplerini “Müslümanlardaki çöküş ve gerilemenin kaynağı, iddia edildiği gibi bu kaza ve kader akidesi veya İslâm'ın diğer akideleri değildir. Mevcut durumu bu inanca yüklemek iki çelişik şeyi bir araya getirmeye ve birbirlerine nispet etmeye benzer: sığağı, kara; soğuğu da ateşe bağlı sanmak gibi... Evet Müslümanlar ilk kuruluşlarından hemen sonra gelen zafer sarhoşluğu ile kuvvetin ve galibiyetin sarhoşluğu içinde kendilerinden geçmiş bir haldeyken iki büyük darbe ile karşı karşıya kaldılar. Bu beklemedikleri ani darbelerden biri, doğudan gelen Cengiz Han ve oğullarının hücumları; diğeri, batıdan gelen Avrupalıların Haçlı saldırıları idi.” sözleriyle izah ederken Müslümanlara musallat olan çöküntü ve iktidarı elinde bulunduran müstebit hükümdarların neden olduğu ezilmişliğin ancak kaza ve kader inancına sarılmak ile bertaraf edileceğinin altını çizerek ve der: “Her şeye rağmen ben, haksızlığa düşmemek için, şunu söyleyeyim: Bu şerefli akide, bu temiz itikad, bu milletin kalbinde yeniden yerini almaya devam ettikçe; zihinlerde bu akidenin belirtileri yeniden belirmeye başladıkça; İslâmî gerçekler, yetkin âlimler ve düşünürler arasında yeniden yaygınlaştıkça bu ümmet için asla ölüm yoktur.” Efganî'ye göre bazı Müslümanlar da Batılılar gibi gerileme ve geri kalmanın sebeplerini ararken kaza ve kader inancına saldırmışlardır. Bunlar İslâm dünyasının çöküşünü kaza ve kader ve diğer İslâm inançlarından kaynaklandığı hatasına düştüler; hâlbuki bu kötü durum

³⁰ Prof. Dr. Muhsin Abdülhamid, s. 35-36.

doğu ve İslâm milletlerinin çalışmama ve akli zayıflığından kaynaklandığı”³¹ değerlendirmesinde bulunmuştur. Bunlarla beraber yine Urvetü’l-Vuska’da Müslümanların geriye düşmeleri hakkında; Kur’an ve sahih sünnetten uzaklaşmaları ve ters yüz ederek bazı manaların yüklenmeleri, Müslümanların ayrılığa düşmeleri, güçlerinin zayıflaması, cebri kadere boyun eğen bir akideye sarılmaları, yöneticilerin bilgisizlikleri, İslam’ın gerçeklerini bilmemeleri, vehimlerle uğraşarak gerçek ilmi ihmal etmeleri gibi sebepleri sıralarken; Doğu halklarının Batılılara bakışlarına da eleştiriler getirerek “Doğuluların, Batılıları gerçek şekilde görmeyip bir takım vehimlere sahip olmaları onların düşmanları olan Batılılara teslimiyetlerine yol açmıştır. Doğuluların bir bölümü istemeyerek teslim olmalarına rağmen bir bölümü de münafıklık yaparak batılılara yanaşmakta” olduklarını belirtir. Aynı şekilde dergide bir takım Müslüman edebiyatçılar ve şairler hakkında hem eleştiride bulunmuş hem de bir çağrıda bulunarak “...tüm çalışmalarını komedilerle ve son derece boş ve gülünç hikâyelerle sınırlandırıyorlar... Bunlardan ricamız gelişmiş halkların izledikleri edebiyat biçimlerini izlemeleri, nesil ve şiirlerinde insanları düşündürerek, donmuş kafaları harekete geçirmeleri ve güzel olan değerleri halka benimsetmeye çalışmalarınıdır.” önerisinde/beklentisinde bulunmuştur. Diğer önemli bir sebep olarak tefrikayı görür ve “tefrika, öldürücü bir hastalıktır.” bu durum düşmanların saldırılarına maruz kalmaya yol açmaktadır. Müslümanların sanat ve teknoloji alanlarında kendi İslami inanç ve değerlerine bağlı kalmak kaydıyla batının olanaklarından birikiminden yararlanılmalıdır. Yönetim konusunda Şura ve biat esaslarına dayanan İslami anayasal bir yönetim arzulanmış ve bu tür bir yönetimin yokluğunu da iktidarların zorbalaşmasına ve halkın gerilemesine neden olarak değerlendirmiştir. O, şöyle diyordu: “Biz Müslümanların kalkınması ve uygarlığı Kur’an’ımız ve dinimiz üzerine kurulmayacaksa bunda hiçbir hayır yoktur.”³²

İçtihad Bakışı: Efganî, içtihat kapısının kapalı olduğuna inananlara cevaben “İçtihat kapısı kapalıdır, ne demektir? İçtihat kapısı hangi nasla kapandı? Ya da hangi imam, benden sonra hiçbir Müslüman’ın dini anlamak veya Kur’an ve sahih hadisin rehberliği ile doğru yolu bulmak veya gayret edip Kur’an ve hadis fıkhını geliştirmek, kıyas yoluyla çağdaş bilimlere, zamanın ihtiyaçları ve hükümlerine uygun, nassın ruhuna ters düşmeyecek hükümler çıkarmak için içtihat etmesi gerekmez demiştir.” Efganî, içtihadın yapılması için bir adamın olağanüstü bir güce sahip olduğunun zaruri olmadığını belirtirken Arapça bilmesi ve içtihat için gerekli vasıflara haiz olmasını yeterli görür. İçtihadın devamının gerekliliği ile ilgili şöyle

³¹ Selçuk Üniv., a.g.t., Mohammad Ajmal HANİF, Konya – 2011 s. 45.

³² Prof. Dr. Muhsin Abdülhamid, s. 50.

der: “Hiç şüphem yok ki, Ebu Hanife, İmam Malik, Şafii ve Ahmed b. Hanbel’in ömürleri uzatılıp günümüze kadar yaşamaları sağlansaydı, mutlaka gayretli çalışmaları ve içtihatlarına devam ederler, her mesele için Kur’an’dan ve hadisten ayrı ayrı hükümler çıkarırlardı. Derinleşmeleri ve yoğunlaşmaları artıkça, anlayışları ve kavrayışları da artardı. Evet, o ulu imamlar ve ümmetin büyükleri içtihat etmekle doğru olanı yaptılar (Allah kendilerini ümmet adına hayırla mükâfatlandırın). Fakat onların Kur’an’ın bütün sırlarını kuşattıklarına ya da bunları eserlerine kaydedebildiklerine inanmamız doğru değildir. Gerçi tarihin değişik dönemlerinde İslâm ülkelerinde bazı âlim ve bilginler bu hususta seslerini yükseltmişti. Nitekim Hintli meşhur âlim ve muhaddis Şah Velîyullah Dehlevî, Müslümanların içine düştüğü bu sefih durumdan kurtulması için sesini yükseltmiştir. O Müslümanların tek merkez etrafında toplanmasından yanaydı. Fakat o dönemde sesi pek kimseye ulaşamadı. Aynı şekilde Türkiye, Mısır, Sudan vb. İslâm ülkelerinde ilmi şahsiyetler seslerini yükseltti, fakat ne yazık ki zalim ve müstebit yöneticiler ve sömürgeci batı devletleri tarafından susturuldular...” Bilen içtihat etmeli, içtihat edemeyen şuurlu olarak seçmelidir (Hatırat eserinden).

Taklitçiliğe şiddetle karşı çıkarken içtihat edilmesi konusunda ısrar etmiştir. Efganî, içtihat hususunda dini konuları ikiye ayırır. “Birincisi: Kesin hükümlerdir ve Müslüman’a vâcip olan işlerdir. Bunlar Kur’an ve sünnette açıkça belirtilmiştir. Müslümanlar da bunları uygulayarak nakletmişlerdir. Abduh, bu hükümlerde içtihadın câiz olmadığına da dikkat çeker. İkincisi: Kesin nass veya icmâ ile sabit olmayan hükümlerdir. ...Bunlarda mutlaka içtihat yapılması gerektiğini savunulur. Muâmelât hükümleri bunlardandır. Ona göre, ilim erbâbı bunları araştırıp öğrenmekle mükelleftir. Avam ise kendilerine açıklanan hususlara uyarlar. İlmine ve takvasına güvendikleri kimselerin görüşlerini benimserler.”³³

Efganî’ye göre eskiyi taklit ederek, zamanın değişen şartlarına çare bulunamaz. Dolayısıyla İslam’ın hayatiyetini sürdürebilmesi için içtihadı ihtiyaç vardır. Çünkü her dönemin kendine özgü koşulları vardır. Bu nedenle değişen sosyal, ekonomik vs. şartlara göre yeni birtakım içtihatlar gidilmesi bazen kaçınılmaz olur. Nitekim daha önceki müçtehit imamların içtihatları da esasen bu değişen şartlara istinaden doğmuştur. Ancak, her şeye rağmen dinin esaslarında içtihat olmaz. İctihatlar furuata ilişkin meselelerde söz konusu edilebilir. Efganî, içtihat kapısını kapatmanın kimsenin yetkisinde olmadığı gibi, esasen hiçbir müçtehidin de böyle bir şey demediğini özellikle vurgular. “Efganî’ye göre bir zamanlar

³³ İSLÂM MODERNİZMİNİN DOĞUŞU VE İKİ ÖNEMLİ TEMSİLCİSİ (Afgânî ve Abduh’un Modernist Yönlerine Kısa Bir Bakış) Yrd. Doç. Dr. Mustafa SÖNMEZ, Atatürk Üniversitesi Erzincan İlahiyat Meslek Yüksekokulu Kelâm Anabilim Dalı. Erişim: 14.03.2018/pdf-online

Müslümanların ilerleme ve yükselişini sağlayan sağıh din, doğru (sağıh) temellerinden yoksun bırakılması ve akla uymayan birtakım hurafe ve bid'atlerin söz konusu dinin sağıh esaslarının yerini almasıyla birlikte, o sağıh dinin yerini almış böyle bir dini anlayış, çöküşün ve yok oluşun sebebini oluşturmuştur. Dolayısıyla yapılması gereken, ilahi maksadın ne olduğunu doğru bir şekilde anlamaya çalışmak olmalıdır.”³⁴

“Efgânî'ye göre nakil yani işitmeye dayalı bir bilgi, akıl yani kıyasa dayalı bir bilgi ile çatışırsa, bu durumda muhakkak bu ikisinden birisinde sapma vardır. Çünkü bunlardan, yani akıl ve nakilden herhangi biri, diğerini menetmez. Nakilde herhangi bir tahrifin olabilirliği caiz olsa bile, aklın sapması caiz olmaz. Bu yüzdendir ki akıl, naklin esasıdır. Aynı zamanda ona göre sağıh yani doğru bilgi, nesebi sağıh olan bilgidir”³⁵

Efgânî'nin hayatı boyunca verdiği mücadelenin amacını Prof. Dr. Muhsin Abdulhamid; er-Reddu ala'd-Dehriyyin, el-Urvetu'l-Vuska, Mahzumi Paşanın kaleme aldığı Efgânî hatıraları, Abdulkadir el-Mağribi ve şekip Arslan gibi öğrencilerinin naklettiği konuşmalarından özetleyerek şu şekilde sıralamıştır:

1. Müslümanları Kur'ân ve Sünnete dönmeye, bu ikisine ters her türlü düşünce, taassup ve bidatleri terk etmeye davet etmek.
2. Emperyalistlerin İslam dünyasında yapmaya çalıştıkları materyalist akımlardan Müslümanları sakındırmak.
3. Kur'ân'ın anlaşılmasının en ideal metot olduğuna inanmak. Çünkü bize “niçin” ve “nasıl”ı öğreten, düşünmeye ve akıl kuvvetini kullanmaya çağırandır.
4. Siyasette, ilimde, felsefede, sanat ve ticarete diğer dünya milletlerini geride bırakan İslam dünyasını önde gidişinde, Kur'ân-ı Kerim'den geçmiş bir tecrübenin olduğunu bütün Müslümanlara anlatmak.
5. İslam hilafetini güçlendirmek, İslam'ın birliği farz kılması gerçeğinden yola çıkarak, İslam birliğine çağırarak.
6. Müslümanları sanat ve teknolojiye götüreceklara sarılmaya çağırarak. Güçlenmeleri, emperyalistlerin karşısında sarsılmamaları ve dünya milletlerinden geri kalmamaları için ticareti bilimsel esaslara oturtmak.

³⁴ İslami İlimler Dergisi, Muammer ESEN, Doç. Dr. Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, Siyasal-Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Efgânî (Son Bir Umut: İslam Birliği), Yıl 3, Sayı 2. Güz 2008, ss 272

³⁵ Doç. Dr Muammer ESEN, İslami İlimler Dergisi, s. 275.

7. Müslümanların dikkatlerini, topraklarını işgal etmek ve kimliklerini yok etmek için fırsat kollayan Batılıların hazırladıkları planlara ve emperyalist oyunlara çekmek ve onları uyarmak. Bütün güçleriyle emperyalizme karşı koymaya çağırarak.

8. Bu konuda soyut teoriler düzeyinde kalmamak, aksine bu gerçekleri onlara anlatmak ve davet etmek. Bu ülkünün gerçekleştirilmesi için her alanda kapsamlı olarak cihad etmek ve bunları İslam'ın bu asırdaki ölüm kalım meselesi olarak kabul etmek".³⁶

Sömürgeci Avrupa Devletlerine Özellikle İngiltere'ye Karşı Direnmek: Urvetü'l-Vuska dergisi ve dergide işlenen konulardan, sömürgecilerin Hindistan, Mısır vb. kolonilerde işledikleri suçları dile getirerek Müslümanlarda onlara karşı bir öfkenin ve düşmanlığın doğmasına çalıştı. Onları İslam sancağını yükseltmek için çalışmaya çağırır: "Allah Teala'nın sözünü hakim kılmak, zati egemenliği ele geçirmek ve mülkü genişletmek için çalışmak Müslümanların görevidir. Kur'an'da Müslümanları çalışmaya, ciddi olmaya çağırmayan bir ayet dahi göstermek imkânsızdır." Efganî, Sudan'daki Mehdi Hareketi'nden de bahsetmiş ve sonuna kadar da desteklemiştir. Zira Mehdi, İngilizlere karşı bir mücadele veriyor, sömürgeci güçlere karşı direniş gösteriyordu. Efganî de İngiliz siyasetine saldırıyor, Sudan Valisi olan Gordon Paşa adındaki İngiliz subayını sürekli eleştiriyordu. Bu arada Osmanlı Hükümetini de, İngilizlere yardım etmemeye çağırıyordu. Bilindiği üzere, Efganî'nin sömürgeye ve sömürgeci güçlere karşı verdiği korkunç mücadeleye karşılık vermekten aciz kalam İngiliz hükümeti bu defa başka bir yol denemiş, Efganî'yi para ve şöhret silahıyla vurma yoluna gitmişti. İngilizler, Mehdi Hareketi hakkındaki görüşlerini almak üzere Efganî'yi Londra'ya çağırdılar. Mehdi'yi haksız gösterecek şer'i bir fetvayı vermesini istiyor, Sudan tahtını ona teklif ediyorlardı: "İngiliz Hükümeti, Efganî'nin gücünü bilmekte, görüşlerini takdir etmekte ve İslam Hükümetleriyle iyi ilişkiler kurmak istemektedir." Resmi evraka göre Lord Salisbury, Efganî'ye şunları söylemiştir: "Üstteki nedenlerden dolayı seni bir Sultan olarak Sudana göndermeyi teklif ediyoruz. Mehdi fitnesinin kökünü kazıyacağından ve orada İngiliz Islahatına uygun zemin hazırlayacağından eminiz". Efganî, İngiliz oyununun farkında olarak tuzağa düşmeyip teklifi reddederken adeta İngiliz mantığıyla alay edercesine: "Sudan İngilizlerin malı değil ki tahtını dilediklerine verebilsinler!" demiştir.

³⁶ Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Felsefesi Bilim Dalı, CEMALEDİN AFGÂNÎ'NİN DÜŞÜNCE DÜNYASI Yüksek Lisans Tezi, Enamullah AHMADY, Danışman Doç. Dr. Tahir ULUÇ, Konya 2012, s. 24-25.

4. Teşkilatlanma Çabaları

a) Camiatu'l-İslamiyye: Bu Efganî'nin açtığı ve usulünü belirlediği yola verilen addır. Bu yolun ilk sorunu şudur: İslami toplumlarda din nasıl ıslah yolu bulabilir? Bu din müteceddid bir dindir. Ne eskileri taklitle ne de batılılaşmayla sorunlar çözülmez. Yani ifrat ve tefritle ıslah gerçekleşmez. Bu metod, siyasi bir konuma sahiptir. Kaynaklara geri dönüş ve kaynakların akli bir yol ile değerlendirilmesiyle gelecek aydınlanır ve ıslah mümkün olur; bu Camiatu'l-İslamiyye usulünün eksenini oluşturan meseledir. İkinci mesele ise medeniyetin son dönemlerine karşı takınılan tavidir. Özellikle Batı uygarlığına karşı mutlak anlamda kabul etmeme tavrı değil ve mutlak tabi olma tavrı da değil. Erime, taklit, benzeme değil ancak ümmete yarayacak faydalı, yabancı fikirleri ayırt etmek de gerekmektedir.

b) Urvetu'l-Vuska Cemiyeti: Efganî için toplumsal değişim önemliydi ve öncelikliydi. Bu bağlamda söz konusu yapıyı kurdu ve örgütü gayeleri için bir araç kıldı. Kendi döneminde İslam âleminde ilk İslami örgütü kurdu. Bu hizip Mısır'da, Urabi Paşa Ayaklanmasına öncülük etmiştir. Urabi Paşa ayaklanmasından sonra Urvetu'l-Vuska cemiyetini kurdu. Bu İslami Ümmetler Cemiyetiydi. Bu Cemiyet Mağripten Hindistan'a kadar uzanan geniş bir bölgeyi kapsamaktaydı. Cemiyette komutanlar vardı. Cezayir kahramanı Abdulkadir el-Cezairi'de bu cemiyetin üyeleri arasında yer almaktaydı.

c) El-Urvetu'l Vuska Dergisi: Hareketin mensuplarının ve dergiyi çıkaranların sayılarının azlığı ve yayın hayatının kısalığına rağmen El-Urvetu'l Vuska'nın çağdaş İslami basınının doğmasında ve sonraki İslami Hareketler üzerindeki tesiri büyük olmuştur. Bu dergi ile İslami basınının doğduğu söylenebilir. Uluslararası boyuta sahip tek İslami dergi olan El-Urvet'ul Vuska; Irak'tan Mısır'a, Şam'dan İran'a, Arap yarımadasından Hindistan ve Afganistan'a kadar uzak-yakın tüm İslam ülkelerine gönderildi. Reşid Rıza, Urvetü'l - Vuska için; "İslam sadece ruhani ve uhrevi değil aksine hem ruhani hem maddi hem uhrevi hem de dünyevidir. Gayelerinden biri de egemenlik hakkını Allah'a vererek, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak, sevgi ve adaleti hâkim kılmasını sağlamak" olduğunu vurgulamaktadır.

Hareketin Zaaf Noktaları: Birinci zaaf noktası, Cemaleddin Efganî ve Abduh'un kişiliklerinin çift yönlü olmasıdır. Şöyle ki: Efganî, büyük bir İslam ıslahatçısı olarak kendisi gibi bir şahsiyetten beklenenden daha fazla diplomatik meselelere ve siyasi çalışmalara yoğunlaşmıştır. Bundan dolayı düşünsel meselelere ve ideolojik çalışmalara daha az önem vermiştir. Aynı eleştiri aksi yönde olmak üzere Abduh hakkında da yapılabilir. O da ilmi meselelere öyle dalmıştır ki siyasi çalışmalarından dolayı Cemaleddin Efganî, ona yetişemez.

İkinci zaaf noktası, bu ikisinin “çalışma yöntemi” hususundadır. Cemaleddin Efganî, siyasi mücadelesini yukardan başlattı. Hâlbuki o'nun halkın içinden hatta köy zümrelerinden bir devrimci olarak ayağa kalkıp Müslüman ilerici bir düşünür kimliğiyle halk kitlesinin arasına girmesi ve muhatabının halk olması gerekirdi. Bu yöntem, hem devrimci aydınları kendine çağırın hem de İslam'ın ve Peygamber'in Sünneti'nin izlenmesi yöntemidir. Ama O, bütün devrimci gücünü, çalışma ve hareket gücünü, düşünsel ve siyasi birikimini, saraylar arasında gidip-gelmelerde, kirli siyaset adamları ve politikacılar arasında oyalanmada heder etmiştir.

Üçüncü zaaf noktası olarak vücuda getirilen yapısal çalışmaların kökleştiril(e)memesi yani ciddi bir kadrolaşma/teşkilatlanma üretememeleridir. Belki fikirleri ve çalışmalarıyla kendilerinden sonrakilerin bunu oluşturmalarına zemin hazırlamışlardır. Efganî'nin “dinsizlik”, “oportünizm (fırsatçılık)”, “zamana ve bulunduğu mekana uymak” gibi ithamlara tabi tutmasının nedenleri ise politiktir. Bir düşünürü, yazar ve lideri, yaşadığı zamanın şartları, toplumun o tarihteki görüşleri, beklentileri ve ihtiyaçları içinde görerek ele almak ve o şekilde değerlendirmek gerekir. Düşünceyi geliştirdiği sosyal ortamdan tecrit ettiğimiz zaman yanlış yorumlamak ve anlamak her zaman mümkündür.

Efganî ilk kez Müslümanların birbirini tanımalarından ve birleşmelerinden söz etmekle kalmamış, Müslümanların kitle hareketlerine girişmelerini ön görmüştür. Efganî aslında halka dayanan direniş (emperyalizme karşı) ve yenileşme hareketleri, taraftarı olduğu için sultanlara ve padişahlara sadakatle bağlı olmadığı gibi Sultanlardan pek destekte görmemiştir.

5. Efganî'nin Tesirleri

1. Türkiye: Sultan Abdülhamid'i farklı bir İslam birliği, şii-sünni yaklaşması, yönetim biçimi konularında en azından fikri planda etkilemiştir. Batıcı, Türkçü, İslamcı olarak farklı ideolojilere mensup birçok Osmanlı münevveri onun sohbet ve yazılarından ya doğrudan yahut da dolaylı olarak faydalanmıştır. Bazı Yeni Osmanlılar/Jön-Türkler, M. Emin Yurdakul, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu gibi Türkçüler; Mehmet Akif, A. Hamdi Yazır Efendi, Bediüzzaman Said Nursi gibi İslamcılar; Şemseddin Günaltay gibi değişimci/yenilikçi şahıslar bunlar arasındadır.

2. Mısır: Efganî'nin ideolojik tesiri -Türkiye'de olduğu gibi- farklı istikametlerde gelişmiştir. Onun en büyük talebesi, dostu ve yardımcısı Abduh orta yol ıslahatçısı, Reşid

Rıza daha radikal eğilimli olmuşlar; Kasım Emin, Ali Abdurrazık, Lutfi es-Seyyid gibiler ise daha laik ve liberal bir yol takip etmişlerdir. Efganî Mısır'da, Hidiv İsmail'in devrilmesi, Mısır halkının istibdat ve sömürgecilik karşısında uyandırılması ve kalkınmaları gibi amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmıştır. İngiliz ve Fransız müdahalelerine karşı güçlenen hareketin sonunda Urâbi Paşa Ayaklanmasıyla (bu ayaklanma 1882'de Mısır'ın İngiltere tarafından işgali neticesinde yaşanmış ve "Mısır, Mısırlıdır", sloganı kullanılmıştır; bir bakıma 'milli Mısır Devleti'nin amaçlandığı söylenebilir, lakin ayaklanma İngiltere tarafından bastırılmıştır. Ancak sonraki süreçler için Mısır'da bir direniş alt yapısını temellendirmiş oldu. Süveyş kanalının da açılmış olmasıyla Mısır, emperyalist İngiltere'nin iştahını kabartmıştı ve 1882'de işgali gerçekleştirmişti.) doruk noktasına ulaşmasında Efganî'nin katkısı önemli olduğu savunulmaktadır. Vefd Partisinin kurucusu ve milli bağımsızlık yolunda Mısırlıların verdiği savaşın lideri Sa'd Zağlul onun talebe ve dostları arasında idi.

3. Suriye: Efganî ve Abduh'un en etkili takipçileri olan Reşid Rıza aslen Suriyelidir. Abdulkadir el-Mağribi ise İstanbul'da Efganî ile beraber çalışmış, kendisi siyasi hayattan çok ilme önem vermiş Arap kimliği duygusunu teşvik eden fikri bir ortamın önemli kişisi olmuştur. Arap milliyetçiliği hareketinin önemli simalarından biri olan Muhammed Kürt Ali, Mağribi'nin arkadaşıdır ve bu yoldan -Efganî'den- etkilenmiştir. Suriye'nin Dürzi bölgesinden olup 1913-18 yılları arasında Osmanlı Meclisi üyeliğinde bulunan Emir Şekip Arslan, Reşid Rıza vasıtasıyla Efganî'nin tesiri altında kalmıştır. Aynı çevrede yer alan bir başka milliyetçi yazar, gazeteci ve düşünür de Abdurrahman el-Kevâkibi'dir. Suriye İslami Uyanış öncülerinden Hüseyin el-Cisr, Cemaleddin Kasimi, el-Beytâr ve Abdulaziz Çaviş de Efganî - Abduh ekolünün mensupları arasında sayılmışlardır.

4. Hindistan: Hindistan, Efganî için ise Batı emperyalizmi ile nihai ve kaçınılmaz bir karşılaşma ve hesaplaşma alanıdır. O, Hindistan'da bulunduğu zamanda meşhur reddiyesi dışında makaleler yazmış ve bunları dergilerde neşredilmiştir. Ancak asıl tesiri el-Urvetu'l-Vuska'da neşrettiği yazıların Kalküta ve Luknow'da tercüme edilerek yayılması yoluyla olmuştur. Efganî'nin Hindistan'daki etkisi, kendi çağından ziyade yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Panislamist harekette görülmüş ve Ebu'l-Kelam Azad ile arkadaşları tarafından temsil edilmiştir. Muhammed İkbâl'de Efganî'yi benimseyenler arasındadır.

5. İran ve Rusya: Efganî'nin Londra ve Paris ziyaretleri sonrası İran Şahı Nasıruddin Kaçar'dan kendisine gelen telgraf ile İran'a gitmeye karar vermiştir. İran'da yaptığı sohbetler, toplantılar ile halk arasında saygınlığı artmıştır. Tarih, medeniyet, yönetim bozuklukları, yönetimin ıslah edilmesi, istibdatın terk edilmesi, siyasal temsiliyete halkın da dahil edilmesi,

işlerin anayasal çerçevede yürütülmesi, yabancı müdahaleler ve yabancı mallara yönelik halkı aydınlatıcı ve harekete geçirici konuları işlemiştir. Efganî'nin halka açık bu tür konuşmaları İran Şahı'nı tedirgin etmeye başlamış ve oluşan gergin havayı sezen Efganî, İran'dan ayrılarak Rusya'ya geçmiştir. "Efganî'nin, Rusya ziyareti konusunda İngiltere'ye karşı Rusya'nın sempatisini ve desteğini sağlamak, iki devleti karşı karşıya getirebilmek"³⁷ olarak değerlendirilmiş fakat Rusya'dan umulan destek alınamamıştır. Efganî, Rusya'nın İslam dünyasına yönelik emellerinin farkındadır, güttüğü siyasi emellerin bilincindedir (Urvetü'l-Vuska'da buna dair yazıları bulunmaktadır). Efganî'nin buradaki maksadı muhtemelen uluslararası alanda devletlerarasındaki çıkar-rekabet ortamından istifade etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Diğer bir gerekçe olarak Efganî'nin zor durumda bulunan milyonlarca Rusya Müslümanlarının yaşadıkları zulümlere dikkat çekmek ve bazı kazanımlar sağlayabilmektir. Nitekim Rus Çar'ının oluru ile kendisiyle görüşme sağlanmış ve Çar'ın, "Müslümanların Kur'an-ı Kerim ve bazı dini kitapların yayınlanmasına izin vermesini" sağlamıştır.

Cemaleddin Efganî ile Rus Çarı arasındaki görüşmede yaşanan diyalogda;

Çar, İran'ın durumunu sorunca Efganî, Şah'ın istibdadından ve idarenin bozukluğundan ve anayasal yargının ülkeye getirilmesine izin vermediğini söylemiştir. Bunun üzerine Çar ona şöyle demiştir: "Şah'a hak veriyorum. Hangi Kral, ülkesinin çiftçilerin tahakkümü altına girmesine razı olur?" sorusu üzerine Efganî şu cevabı vermiştir:

"Sayın Çar! Milyonlarca vatandaşın fırsatlar kollayan, içlerinde nefret ateşlerini, kin ve düşmanlık zehrini saklayan düşmanlar olacağına dostlar olmasının Krallık tahtı için daha hayırlı olacağına inanıyorum."³⁸ demiştir. Bu cesaret ve açık sözlülüğüyle Çar'a cevabı üzerine Çar, memurlarından Efganî'nin ülkeden çıkarılmasını istemiş ve Efganî, Rusya'dan ayrılmıştır. Buradan (Petersburg'dan) çıkarılan Efganî, Münih'e gitmiş ve orada tesadüfen İran Şah'ı ile karşılaşmış olup Şah, yumuşak mesajlar vererek ondan İran'a gelerek kendisine bazı ıslahat çalışmalarında destek olmasını isterken Efganî de aslında gidecek başka yeri olmadığından da İran'a gitmeyi kabul etmiştir (İran'a ikinci gidişi-1889).

İran'da halk ve ulema tarafından sevgiyle karşılanırken İran'ın siyasileri tarafından pek hoş karşılanmamıştır. İran veziri Mirza Ali Asgar, Şah'ı Efganî hakkında sürekli kuşkulandıran beyanatlarda bulunurken öte taraftan İran Şahı ile Efganî arasında Rus Çarı ile Efganî arasındaki diyaloga benzer bir konuşma geçer ve Efganî, Çar'a verdiği cevapların benzerini İran Şahı'na da vermiştir. Ayrıca Efganî'nin halkı Şah'a karşı kışkırtıcı yazılar ve

³⁷ Prof. Dr. Muhsin Abdulhamid, s. 22-23.

³⁸ Prof. Dr. Muhsin Abdulhamid, s. 23.

söylemlerle yönlendirmeye çalışması neticesinde İran yönetimi, Efganî'yi evinden zorla çıkarmış ve Basra'ya oradan da Londra'ya gitmiştir. Burada iken sultan II. Abdülhamid'in davetiyle İstanbul'a ikinci gidişini gerçekleştirmiştir (yukarıdaki ifadelerde daha önce buna temas edilmişti.).

6. Cezayir: Bu ülkenin maruz kaldığı Fransız sömürgeciliği ve Hristiyanlaştırma faaliyetleri karşısında Müslüman halkın sığınağı "*Cemiyyetu'l-ulemai'l-müslimin el-Cezairiyyin*" olmuştur. Bu cemiyetin lideri ve özellikle Abdülhamid b. Badis, Efganî ekolüne -dolaylı olarak- mensupturlar. Bu tesir daha sonraki yıllarda da devam etmiş ve Malik b. Nebi'ye, "İslam dünyasındaki ıslahat hareketlerinin başlamasını Efganî'ye borçluyuz" dedirtmiştir.

6. Muhammed Abduh'la Metod Farklılığı

Abduh, Efganî için şöyle der: Ümmete zarar verecek işlerden dolayı hiddetliydi. Öfkelenildiğinde sertleşirdi. Bu sertliği bazı hâkimler, başkanlarla olan ilişkilerinde içinde yaşadığı gerçek vakıalardaki bazı rumuzlarda, işaretlerde etki bıraktı. Siyasetle fikri çalışmalardan daha çok yoğunlaştı. Yenilikçi fikri metodu ortaya çıkaranlardandır. Partilerin oluşturulmasını, olayları hareketlendirmesini, sömürgeciliğe karşı hareketleri yönlendirmişti. Abduh ise fikri çalışmalarda sabitleşti. Güncel siyasi çalışmayı ihmal etti. Ammara'ya göre bu çelişki olarak görülmemelidir belki rollerin paylaşımı olduğu değerlendirmesinde bulunur. Ama bu tek taraflılığı hata olarak görür. İkisinin bir arada yürütülmesini ister. İkisinin ıslah metodundaki öncelikte ayrılıkları vardır. Efganî, siyasette yoğunlaşıyordu. Halkı hareketlendirmek ve İslam ülkelerinden bir ülkeyi örnek alınacak bir konuma getirmek istiyordu. Örnek olacak ülkenin kalkınmışlığı diğer bölgelere taşınacaktı. Abduh ise üzerinde durulması gerekenin terbiye, eğitim, fikri metodların ıslahıdır. Kurumların ıslahı, Müslüman'ın aklını oluşturur. Ancak Abduh, Efganî'nin varlığından bağımsız olamıyordu. Hocasının büyük etkinliği vardı. Efganî'nin Mısır sürgününden sonra Abduh, eğitim ve terbiyenin fikri metodlarının ıslahı, kurumların ıslahı, Ezher kurumunun, yargı kurumunun, mescitlerin önceliğiyle ilgili yazı yazmaya başladı. Bu kurumların ıslahında yoğunlaştı. Bu kurumların akli oluşturup üreteceğine itibar ediyordu. Yerel idarede eğitimi; yerel hükümet eğitimini öneriyordu. Halk kendisini köyde seçebilecek duruma gelebilsin. Köyden merkeze, merkezden şehre, şehirden başkente, bu işleyiş insanları parlamenter rejime hazırlanmak için eğitmektedir. Ülkenin ıslahında parlamenter rejimi bir imkân olarak görüyordu. Bilginin

İslamileştirilmesinden, bazı fikri kurumların İslamileştirilmesinden söz edenler ki önceliği fikri metotların ıslahına verirler. İşte bu Abduh'un metodudur.

Paris'te Urvetü'l-Vuska dergisinin kapatılması sonrası Efganî İstanbul'a geçerken, Abduh ise Mısır'a dönmüştür ve o tarihte Mısır'da var olan sömürgeci sultaya, sömürgeci güçlerin görüşlerine riayet etme şartıyla, özgürce yaşamını sürdürmüştür. Bir bakıma İngiliz sultasına boyun bükümüştür denebilir. Bu süreçle birlikte Abduh'un örgütsel anlamda siyaseti terk ettiği söylenebilir.

Bu gelişmeler Efganî ile Abduh arasında çok sağlam ilişkilerin, bağların olmadığına da işaret etmektedir. Efganî vefat ettiğinde insanlar Abduh'tan başsağlığında bulunmasını istediklerinde ben başsağlığı yazan yazarlardan değilim diyerek konuyu bu şekilde değiştirip kurtulmak istemiştir.

Efganî, siyasetle yoğunlaşmaktan vazgeçseydi toplumların, halkların hareketlendirilmesinde Abduh'un metodu ortaya çıkmayacaktı. Abduh son yıllarda yazı yazmaya, ders vermeye, yenilikler de bulunmaya önem verdi. Bu çalışmalarda yoğunlaştı. Ondan sonra Reşid Rıza, Menar'ı çıkararak bu yenilikçi çabaların medresesi oldu. Bu fikri yani İslami Kurumu (Camiatu'l-İslamiyye) düşüncesini İslam âlemine taşıdı. Menar, 40 yıla yakın bir zaman bu fikri taşıyarak devam etti.

7. Masonlukla İlişki Meselesi

Efganî, hayatı boyunca Müslümanların birleşmesi, gelişmesi, yükselmesi ve hâkimiyetlerinin sağlanması için uğraşmıştır. Bu yüzden farklı yollar denemiştir. Denediği bu yollardan birisi de ne gariptir ki Masonluktur. Masonluk, kendi söylemlerine göre şu üç temel ilkeye dayanır: “Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik”.

Ancak gerçekte bu teşkilat söz konusu değerlerden çok uzak olup, toplumların hareketlerini ve yönelişlerini ölçmek ve gerektiğinde saptırmak amacıyla gizli ve karmaşık bir şekilde örgütlenmiş birimlerdir. Doğu'da ve Batı'da Masonluk; uluslararası alanda Yahudilerin en büyük güçlerinden biri olup Yahudilerin küresel planlarını gerçekleştirmek gayesiyle ahlaksızlığı yaymada, üstün ahlaki değerleri ve insani meziyetleri yok etmede, toplumları yozlaştırarak İslam'a ve Hristiyanlığa karşı düşmanlık gütmeye en büyük silah olarak kullanılmaktadır. Mason örgütlerinin insanlığın düşmanı olup emperyalist Siyonizm daireleri tarafından işletildiği bugün için Müslümanların ortak bir kanaatidir. Bu yüzden

Efgânî gibi önemli bir Müslüman şahsiyetin Masonlukla ilişkisi oldukça dikkat çekmiş ve şaşkınlık yaratmış; konuyla ilgili olarak pek çok kitap, makale, dergi ve gazete yazısına konu olmuştur. Bazıları Efgânî'nin Masonluğun temel prensiplerini, ana gayelerini ilk başta bilmediği için bu yapıya girdiğini ve Masonluğun iç yüzünün o zaman için tam olarak gün ışığına çıkmadığını söyleyerek onu savunmuştur. Bunlardan Serdar Bekâr'a göre Efgânî'nin yaşadığı devirde Masonluğun Siyonist emelleri tam olarak malum değildi. Teşkilat Doğu'ya insanlık, özgürlük, kardeşlik gibi her devirde hoş giden vaatler ve sloganlarla girmiş, kısa zamanda Mısır ve Türkiye başta olmak üzere birçok ülkeden aydın ve devlet adamını içine çekmiştir. Efgânî, Masonluğa kendi isteğiyle 1878 tarihlerinde Kahire'de girmiştir. Mason locaları kisvesi altında çalışmak, hükümetlerin şiddetli baskısından korunmak anlamına geliyordu. Çünkü bunlar oldukları ülkelerde önemli imtiyazlara sahip idiler. O bunu anti-sömürgeci projelerinde kullanmak istedi. "Efgânî, İngiliz locasından şu talepte bulundu: Zulme karşı savaşta, Mısır'a yönelik sömürgeci otoriteye karşı savaşta destek. Ona cevaben, bu bizim meselemiz değil cevabını aldı. Kısa süre sonra Masonların gizli emelleri olduğunu, halkın çıkarlarını savunmadıklarını ve rejimlerle birlikte çalıştıklarını fark edince tehlikesini Mısır halkına açıklayarak o da onları terk ettiğine dair Mısır Locasını ziyaret için gelen İngiltere Veliahdı Mısır'dayken bir hutbe okuyarak Masonluğu kınamış ve Mason derneğinden ayrılmıştır. Fransa, bu tarihte Mısır'a İngiltere'ye karşı yardım ediyordu. Efgânî, uluslararası çekişmelerden yararlanmak istiyordu. Bu siyasi koşullar çerçevesinde Masonluk onun içtihiydi. Bir insanın fikrini deneyip hakkında hüküm vermek istersek onu araştırmamız gerekir. O Masonluğun plan ve projelerini tanıyınca ayrıldı. Teori ve pratiği bunu ispatlar durumdadır. Efgânî konuyla ilgili olarak şöyle söylemektedir: "Beni, Binayetü'l-Ümera derneğinde çalışmaya iten sebep şu idi: Özgürlük, eşitlik, kardeşlik... Amaçlarında insanın menfaati, zulüm merkezlerini yok etmeye çalışmak ve mutlak adaleti canlandırmak..." Efgânî, Mısır'da her türlü garipliğe şahit olduğunu ancak asıl garabet ve tehlikenin Mason locaları yoluyla Mısır'a sokulacağını tahmin etmediğini fakat korktuğunun başına geldiğini ifade eder. Ancak Efgânî, Masonluk aleyhindeki samimi duygu ve düşüncelerini açıkça ortaya koymasına rağmen yine de Mason olmakla suçlanmaktan kurtulamamıştır. Efgânî'nin Masonluğa girdiği yıllarda Masonluk cemiyetleri İstanbul'da ve bizzat II. Abdülhamid'in sultanlığı döneminde açık cemiyetlerdi. II. Abdülhamid Masonluğun tehlikesini ancak 1886 yılında, yani Efgânî'nin Masonluğa giriş çıkışından sekiz yıl sonra fark edebilmiştir. Efgânî, "Mason örgütlerinin İslam aleyhinde çalıştıklarını ve sloganlarının kandırmadan ibaret olduğunu ve bu prensiplerin, insanlığın iyilik ve mutluluğunu isteyen kimseleri tuzağa düşürüp aldatmak için kullanıldığını ve diğer insanlara bakış ve

değerlendirme biçimini saptırdığını ifade etmiştir. Masonluğun aldatıcılığını, sahteliğini ve sömürgecilikle olan bağına ortaya çıkardı. O zaman ben insanların meseleye bulunduğu zaman çerçevesinde bakmalarını, masonluğun o tarihte ne şekilde bilindiğine bakıp karar vermeye davet ediyorum”.³⁹ demiştir. Muammer Esen’e göre, Efgânî Masonluğa, kendisinin de ifade ettiği gibi Masonların Fransız Devrimi’ne ait olan “özgürlük, eşitlik ve kardeşlik” sloganlarını yücelttikleri için girmiştir. Çünkü Efgânî’nin döneminde Masonluğun, Sultan II. Abdülhamid’e rağmen yasaklanmaması göstermektedir ki Masonluğun gerçek mahiyetine dair Abdülhamid’de dâhil olmak üzere henüz kimsenin pek bir bilgisi yoktu. Esen’e göre, II. Abdülhamid’in 1886 yılında Mason localarını kapatıp yasaklaması ve Efgânî’yi takriben beş yıl sonra İstanbul’a davet etmesi o dönem Masonluğun gerçek maksat ve mahiyetinden haberdar olduğundan değil, Masonların niyetlerinden şüphelenmesi sebebiyledir. Efgânî, 1897 yılında vefat ettiğinde aynı yıl Teoder Herzl başkanlığında uluslararası ilk siyonist kongre toplanmıştır dolayısıyla Efgânî’nin bunlarla alakası olmadığı gibi Abdülkadir el-Mağribi ve Dr. Ahmed Emin: “Siyasi faaliyetlere ortam bulmak için masonluğa girmiştir.”⁴⁰ demektedir. Muhammed Abduh ise benzer ifadelerle şöyle demiştir: “Efgânî, Masonluğa bazı siyasi ve içtimai maksatlarla girmişti ve çoktan beri onunla ilgisi kesilmişti.”

Kitapları

1. Et-Ta’liqat şerhi’ d-Devvâni li’l-âid’il-adudiyye

2. Risaletu’l-varidât fi sirri’t-tecelliyat. (Bu risaleyi de Efgânî, Mısır’da iken talebesi M. Abduh’a söyleyerek yazdırmıştır.) Bunların dışında Dr. Ali Seleş daha önce Doğuda ve Batıda neşredilmiş kitap ve mecmuaları gözden geçirmiş, bunların ihtiva etmediği 22 makale, 8 mektup, bir kitap ve 4 çeşitli maddeyi tesbit etmiş, bunları, “el-A’malu’l-mechule...” ismini verdiği bir kitapta yayınlamıştır. Efgânî’ye ait olduğu bilinen ve yayınlanarak günümüze ulaşmış bulunan dört kitap daha vardır. Bunlar;

i) Tetimmetu’l-Beyan:

Afganistan’ın siyasi, sosyal ve kültürel tarihini konu alan bu kitab’ın ilk baskısı 1879 yılında Mısır’da yapılmış olup iki asıl makale ile bunları ikmal (tetimme) için yazılmış bir tarih kısmından oluşmaktadır.

ii) Hakikat-i Mezheb-i Neyçeri ve Beyan-i Hal-i Neyçiriyân (Er-Reddu ala’d-Dehriyyun): Küçük bir kitaptır. Eski çağlarda Yunanlarla başlayan Materyalizmin/Natüralizmin eleştirisini

³⁹ Muhammed Ammara, Haksöz Dergisi, sayı: 72, Mart 1997.

⁴⁰ Prof.Dr. Muhsin Abdülhamid, s. 111.

konu edinmektedir. Hindistanlı bir Müslüman'ın isteği yazılmasında etkili olmuştur. Efganî kitabına, natüralistlerin evrenin oluşumuna ilişkin görüşlerini sergileyerek başlamış ve şu şekilde çelişkiye düştüklerini belirtmiştir: Kimileri evrenin oluşumunun tesadüfi olduğunu söylemektedir. Onlara göre esbab ile müsebbib aynı şeydir; oysa bu tenakuzdur, akla muğayyerdir. Efganî, bu sağlam sanat ve düzenin tesadüfen olduğunu söylemenin imkânsız olduğunu, çünkü bu durumun tercih eden bulunmadan tercihin meydana gelmesi anlamına geleceğini, bunun da aklen muhal olduğunu söyleyerek bu görüşü reddetmektedir. Materyalizmi insan toplumunun temellerini kemiren ve çürüten bir mikrop olarak görmektedir. Efganî'ye göre materyalist düşünce insan toplumunda en büyük koruyucu ve en yüce ölçü olan dini yok etmeye çalışmakla, üç inancı ve üç hasleti yıkmaya çalışmaktadır. Din bunları insanın derinliklerine ekmiştir. İnsanlığın mutluluğu bunlara dayanmaktadır. Üç inanç şunlardır:

1- İnsanın yaratıkların en şerefli olduğunu tasdik etmek. Bunu tasdik eden kişi hayvanlar derecesine düşmemek için elinden geleni yapar.

2- Her din mensubu, kendi ümmetinin en şerefli ümmet olduğuna kesin olarak inanır. Bu inanç, sahibini hakka sarılmaya, olgunluğa ulaşmaya, davranışta ve hayatın diğer alanlarında üstün insan olma ahlakını edinmeye yöneltir.

3- İnsanın kemale ulaşmak ve daha faziletli bir dünyaya ilerlemeyi gerçekleştirmek için bu hayata geldiğine inanmak. Bunların yanında din ehline şu üç hasleti hatırlatmıştır;

a- Haya hasleti. Bu haslet toplumsal, büyük bir otoritedir. İnsani şerefe, düzeni korumaya ve insanları kötü görülen şeyleri işlemekten alıkoymaya ilettiği gibi ümmetin bireyleri ile bütün insanlık arasında sevgi ve yakınlık bağları kurmak da bunun güzelliklerindedir.

b- Emanet. İnsan neslinin devamının temeli, ihlâsın sembolü, devletin varlık sebebidir. Emanet, emniyet ve huzur gölgelerini yayar, izzet binasına yüceltir, adaletin ruh ve cesedini oluşturur.

c- Doğruluk. Bu haslet insan varlığının en sağlam temeli, kişi ve tür olarak insanlık âleminin direği olan, bireyler arasındaki toplumsal ilişkilerin sürdürülmesinin gerçek sebebidir. Doğruluk olmadan ne uygar bir yakınlaşma, ne de ileri bir aşama gerçekleşir.

iii). Urvetu'l-Vuska Dergisi: Dergi, ilk sayfasında yazıldığı gibi örgütün bir sözcüsüydü. Cemaat kendisine ait bir derginin olması için karar aldı. Derginin dili Arapça'ydı. Cemiyetin üst temsilcileri mümkün mertebe her yıl Hac zamanında Mekke'de toplanırken, derginin daha özgür olduğu düşüncesiyle Paris'te çıkarılması kararlaştırılmıştır. Bu çıkacak olan derginin

İslam âlemindeki sömürgeciliğin baskısının dışında bir yerde çıkması gerekiyordu. O, Yazı işleri ve sorumlu müdürüydü. 1883’de çıkan 18 sayıdan sonra sömürgeci idareler tarafından muhasara altına alındı. İslam âlemine girişi yasaklandı. Yazarlarına para ve hapis cezası verilmiştir.

iii). Hatırât: Beyrut’un ileri gelenlerinden gazeteci, Mülkiye Mektebi müderrisi ve Meclis-i Ma’arif üyesi Muhammed Paşa el-Mahzûmi tarafından yazılıp düzenlenmiştir. Efganî’nin son yıllarında ona yakın duran Mahzumi, hususi oturumlarda sorular sorarak aldığı cevapları ve onun yaptığı açıklamaları, iznini alarak yazıya geçirmiş, kitabın adını dahi ona danışarak tespit etmiştir. Hatırat’ın başında, Mahzumi’ye ait 64 sayfalık bir giriş vardır, burada müellif kitabın hikâyesini anlatmakta ve Efganî’nin hayatı ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Geri kalan 350 sayfada ise Efganî’nin gayesi, usulü, çeşitli konulardaki görüşleri kaydedilmiştir. Mahzumi başta el-Urve olmak üzere bazı gazetelerde neşredilmiş olan makalelerden de faydalanmıştır. Kitap siyasi baskı sebebiyle uzun zaman basılmadan kalmış, nihayet 1931’de Beyrut’ta olmak üzere birkaç kere basılmıştır.

8. Eleştirel Bir Okuma

İranlı Şîî düşünür Mutahhari; ‘Arap Dünyasında İslah Düşüncesinin Oluşumu’ üzerine değerlendirmesinde, “Sünni Arap dünyasında ıslah kahramanı olarak sayılabilecek üç kişi, Seyyid Cemaleddin, Muhammed Abduh ve Şeyh Abdurrahman Kevakibi’dir. Önem sırasına göre kahramanlığın bir, iki ve üçüncü derecelerini işgal etmişlerdir. Mısır, Suriye, Cezayir, Tunus ve Fas’ta, bunları takip eden şahsiyetler, (özellikle Seyyid Cemaleddin ve Abduh’u takip eden şahsiyetler) ortaya çıkmıştır, ıslah iddiasında bulunmuşlardır. Kendilerini Seyyid Cemaleddin ve Abduh yolunun devam ettiricileri saymışlardır ama bunların hiçbiri önceki üç kahramanla aynı safta zikir edilecek kadar önem kazanmamıştır. Bunların bazıları belki bazı sapmalar nedeniyle ıslah edecekleri yerde bozmuşlardır, ıslah edici sayılacakları yerde müfsit sayılmışlardır. Seyyid Muhammed Reşid Rıza da bu cümledendir. Reşid Rıza kendini Seyyid Cemaleddin ve Muhammed Abduh’un yolunun devam ettiricisi olarak saymaktadır ama o Seyyid Cemaleddin ve Muhammed Abduh’un fikirlerinin etkisi altında olmaktan çok, İbn-i Teymiyye ve Muhammed b. Abdulvehhab’ın düşüncelerinin etkisi altındaydı. İslah tebliğcisi olmaktan çok Vehhabiliğin tebliğcisi idi, özellikle Şia hakkındaki garazkâr görüşleri ve düşünceleri onun ıslahçı liyakatine sahip olmadığını gösteriyor. İslahı talep etmenin ilk şartı özel bir fırkaya nispetle başka fırkanın aleyhine ifrat taassuplardan

kurtulmuş olmaktadır, Reşid Rıza'da bu durum yoktu... Yukarıda zikredilen üç kahramandan sonra, Arap âleminde kahraman sayılabilecek bir şahsiyet zuhur etmedi. Adı geçen ülkelerde zuhur eden bütün bu ıslah iddiacıları niçin doğru bir iş yapmadılar? Örneğin Abdülhamid b. Badis Cezayiri, Tahir el-Zehravi, Cezayir-i Suri, Abdülkadir Mağribi, Cemaleddin Kazimi Suri, Muhammed Beşir İbrahimi ve diğerleri. Aslında İslam ülkelerinde ıslah isteyen İslami ıslah hareketi niçin cazibesini yitirdi? Arap gençleri arasında niçin Baasçılık, Nasırcılık gibi kavmiyetçi/ırkçı hareketler, sosyalist, Marksist hareketler daha çok ilgi topladı? Herkesin bu konuda bir sebep göstermesi, özel bir sebebe dayanması mümkündür ama bendeniz Seyyid Cemaleddin'le başlayan İslami hareketin parlaklığını kaybetmesine sebep olan temel faktörün, Seyyid Cemaleddin ve Muhammed Abduh'tan sonra ki ıslah iddiacılarının şiddetli Vehhabilik tarafına yönelmesi olduğuna inanıyorum. Bu yöntemdeki dar görüşlü ve sınırlı düşüncelerdir. Bunlar, bu hareketi bir çeşit Selefî yönelişe dönüştürdüler, sünnet-i selefî takip etmeyi Hanbeli, İbn-i Teymiyye'yi takip etme sınırına kadar indirgediler, ilk İslam'a dönüşü gerçekte İslam mezheplerinin en kabuksal mezhebi olan Hanbeliliğe dönüş şeklinde yorumladılar. İstibdat ve sömürü ile devrimci bir şekilde mücadele ruhu, Hanbelîlerin inançlarına özellikle İbn Teymiyye'nin inançlarına aykırı olan inançlarla mücadele ruhuna dönüştü".⁴¹ görüşlerine yer vermektedir.

9. Efganî'nin Ölümü

Cemaleddin Efganî'nin ölümüne dair iki görüş/rivayet söz konusudur. Bir rivayete göre Efganî, (çok sigara içtiğinden) yakalandığı boğaz kanserinden kurtulamayarak 9 Mayıs 1897 yılında boğaz ameliyatının yol açtığı komplikasyonlar (yan etkiler) sonucu vefat etmiştir. Diğer rivayete göre ise ölüm sebebinin İran Şahlığı tarafından zehirlenmiş olduğu şeklindedir. Efganî'yi ölen İran Şah'ının halefi Muzafferüddin Han'ın (1854-1907) gönderdiği ajanlarca zehirlenerek öldürülmüştür. Mirza Lütfullah Han, Efganî'nin öldürüldüğü kanaatindedir. Ona göre İran Devletinin, Osmanlı'dan Efganî'yi ısrarla isteme çabaları başarısız olunca İran Büyükelçiliği Efganî'yi ortadan kaldırmaya karar verdi. Büyükelçinin İran'dan Efganî'nin ölümü için özel gönderilen ekiple beraber çalışması neticesinde Efganî'yi zehirelmeye muvaffak oldu. Efganî'nin cenazesi 9 Mart 1897'de İstanbul-Nişantaşı'ndaki şeyhler mezarlığına defnedilmiştir. Türkiye'de Cumhuriyetin ilanı

⁴¹ M. Mutahhari, Son Yüzyıldaki İslami Hareketler, Ankara 1988, s. 42-43.

(1923) sonrasında Afganistan Kralının Türkiye'yi ziyaretinin ardından naaşı Afganistan'ın başkenti Kabil'e nakledilmiştir. Mezarı Kabil Üniversitesi Kampüsü içerisinde yer almaktadır,

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Efganî, kişiliği ve fikirleri ile büyük yankı uyandırmış bir şahsiyettir. Ölümünün üzerinden geçen bir asırdan fazla süre, onun şahsiyetinin tam anlaşılmasına yetmediği gibi onunla ilgili tartışmaların da bitmesine yetmemiştir.

Efganî, Müslümanların bir ihya/tecdid hareketine ihtiyaç duydukları bir süreçte kayda alınmaması mümkün olmayan fikirlerle öne çıkmış; siyasi şahsiyeti, birikimi ve ikna kabiliyeti ile bu fikirleri İslam âleminin âlim ve aydınları gibi idarecilerine de ulaştırma imkânına sahip olmuştur.

Efganî, bu anlatım karşısında keskin taraftarlar bulma, yanlış anlama, duyarsızlık, cezalandırma, taraftar görünüp bilerek saptırma gibi farklı tepkilerle karşılaşmıştır.

Efganî'nin taraftarları, onu İslam dünyasının büyük bir uyanışçısı olarak görmüşken, karşıtları şahsiyeti etrafındaki belirsizlikten de yararlanarak onu İslam dünyasını saptırmak üzere yola çıkarılan biri olarak kayda geçmişlerdir. Bununla beraber, Efganî'nin fikirlerini milliyetçi sekülerizme yorumlayacak kadar ona taraf görünürken ondan uzaklaşanlar da bulunmuştur. Bu durum bir karmaşıklık oluşturmuş görünürken, Efganî'nin fikirlerinin Müslümanlar için önemi ve Efganî karşıtlarının onun dile getirdiği fikirlere alternatif fikirleri derli toplu ifade edememeleri, Efganî'yi güçlü kılmıştır.

Efganî, İslam âleminin bir bunalım ve geçiş evresinin şahsiyetlerinden biridir. Bu tür evrelerin şahsiyetleri, geçiş süreçleri kadar birer sentez karmaşası içinde olabiliyorlar. Efganî'nin fikirlerinde, Batıcılık-İslam sentezi zayıf olsa da Müslümanların farklı fikirlerini buluşturma gibi bir endişesi görünmektedir. Bu endişe, Efganî'nin netliğini engellerken aynı zamanda farklı kesimlerin de ondan istifade etmesinin yolunu açmıştır.

Efganî'den en çok istifade edenler, onun keskin taraftarlarından öte, onun şahsiyeti etrafındaki kuşkuğu göz ardı ederek fikirlerinin mahiyetine bakanlar ve ona taraftar olmadan fikirlerini önemseyenler olmuştur.

İslam âleminin bilinen ana akımının tutumunu yansıtan bu yaklaşım, Efganî'ye geniş bir saha açtığı gibi, gerek bu tutuma karşı olanların gerek taraf görünürken keskin muhalefette

bulunanların ona karşı oluşturduğu sert bir muhalif tutum da varlığını sürdürmektedir. Bu sert muhalif tutumun, daha çok “geleneksel” kurum ve konumlarını koruma endişesine düşen yapılardan gelmesi ve sistematik olmaktan öte düzensiz kuşkulara dayanması dikkat çekicidir.

Efganî'nin şahsiyeti etrafındaki kuşkularda, önemli olmakla birlikte onun fikirlerinin göz ardı edilmesine yol açmamalıdır; zira İslam âleminin kendisinden sonraki hareketlerini o fikirleri göz ardı ederek değerlendirmek pek mümkün değildir. Ama Efganî'nin mutlak tecdidin başı olarak görülmesi de sorgulanmalıdır. Zira Şah Veliyullah Dehlevi ve Şeyh Halid eş-Şehrezûrî'nin sistematik ihya gayretleri ondan çok öncedir. Onların ortaya koydukları, Efganî'nin ortaya koydukları ile birlikte değerlendirildiğinde daha sağlıklı fikirlere ve daha buluşturucu bir zemine ulaşmak mümkündür. Böyle bir yaklaşım, ümmetin maslahatına olduğu gibi Efganî'nin İttihad-ı İslam fikriyatına da daha uygundur.

Efganî'nin Urvetü'l-Vuska'da Devlet Adamları Nasıl Olmalıdır? Makalesi

«Ey inananlar! Sizden olmayanları danışılacak/güvenilecek kişiler görmeyin, onlar sizi şaşırtmaktan geri durmazlar, sıkıntıya düşmenizi isterler. Onların öfkesi ağızlarından taşmaktadır, kalplerinin gizlediği ise daha büyüktür. Eğer aklediyorsanız, kuşkusuz size ayetleri açıkladık!» (Âl-i İmran; 118)

“Devlet yöneticisi, işlerine ancak şu iki kişiden birini vekil tayin etmelidir: Ya hiçbir kuşkuya yer vermeyecek şekilde halkından biri olan, devlet kademeleriyle halk arasında itibar sahibi olan ve kendisine saygı duyulan bir kişi ki; ona gösterilen saygı ve sevgi halkı onun başına gelebilecek tehlikeleri ne pahasına olursa olsun korumaya iter ya da ırk yerine din bakımından yönetici ve halkla aynı inancı paylaşan bir kişi. Bu durumda ırk bağının yerini din almıştır. Kuşkusuz dinin halk arasındaki yeri çok daha büyüktür. Örneğin İslam dini gelenek, görenek ve ırkları farklı birçok ulusu bir araya toplamıştır. Özetlemek gerekirse din veya ırk birliği, vatani sevip kollamaya ve onun için çalışmaya iten iki esastır. Halkla din veya ırk bakımından bütünlük içinde olmayan yabancılar ise bir binanın inşaatında çalışan ve alacağı paradan başka bir şey düşünmeyen işçiler gibidir. Binanın sağlamlığı, çürüklüğü ve depremlere dayanıklılığı onları hiç mi hiç ilgilendirmez. Eğer doğru düşünceli insanlarsa aldıkları ücretin gerektirdiği kadar işi yaparlar... Eğer orada ekmek parası (yabancılar) bulamıyorlarsa ait oldukları halka ve yurtlarına dönerler... Sağlıklı bir akıl, böyle kimselerin ne kalplerinde ne vicdanlarında ne de karakterlerinde hizmet ettikleri halkın başına gelebilecek belalardan endişeye kapılmaya yol açacak bir saik bulunmadığını görür. Herhangi bir açıdan kendine yarar sağlayacak bir şey üzerinde dahi düşünmez. Bu ilahi yasanın ve fitratın gerektirdiği bir durumdur. Doğru ve temiz olduklarını varsayalım, kendi ülkelerinde fakirlik vs. olduğundan dolayı kaçıp başka bir ülkeye giden ve orada ekmek parası için çalışan yabancılar hakkındaki kanaatiniz nedir? Bunlar için önemli olan geçinmektir ve bunu temin uğruna doğru da olabilirler yalancı da, sadık da olabilirler hain de, namuslu da olabilirler namussuz da... Ya da tüm bunlarla beraber kendi halklarının gayelerine ulaşmak, gittikleri ülkeye kendi uluslarının egemen olması için arada görevler almakla da uğraşabilirler. «Tıpkı çeşitli İslam ülkelerindeki yabancılar gibi... Bunlarda doğruluk ve emanetten çok, hainlik ve sahtekarlık gibi dürtüler daha güçlüdür.» Doğu'nun özellikle de Müslüman Doğu Devletleri'nin devlet başkanları ve ileri gelenleri hakkında çok üzülmemiz gerekir. Çünkü bunlar tüm işlerinin sevk ve idaresini yabancıların ellerine bırakmışlardır. Hatta bu yabancı şahıslara gereğinden fazla sevgi beslemiş, güven duymuşlardır. Evlerinde kendilerine hizmet edenleri bile bunlardan seçmişlerdir. Daha da ileri giderek yurtlarının mülkiyetlerini de bunlara vermişlerdir. Hâlâ

yabancıların, kendi toprakları üzerindeki çıkarlarını görmemekte, nesiller boyu süren kin ve nefretlerini hissetmemektedirler. Yabancılarla yaptıkları ticari ilişkiler, onlara yabancıların emanete hıyanet ettiklerini, desteklendiklerinde ezdiklerini, iyilikleri kötülüklerle karşıldıklarını, saygıyı hakaretle cevapladıklarını, nimete nankörlükle, güvene sahtekarlıkla karşılık verdiklerini hâlâ öğretememiştir. Doğu'nun ileri gelenlerinin Allah'ın hükümlerine ve vicdanlarına dönme zamanı gelmiştir. Başlarına gelen belalar ve karşılaştıkları olaylardan ders alıp çalışmaya başlayacakları gün hangi gün olacaktır? Kendi evlerini düşmanların ve kendilerinin elleriyle yıkmaktan ne zaman vazgeçecekler? Ey Doğu'nun ileri gelenleri! Size ne oluyor da yabancılara rağbet ediyorsunuz. Siz onları seversiniz de onlar sizi sevmezler...” (Urvet'ül-Vuska)

Efganî'nin Urvetü'l-Vuska'da Irkçılık ve İslam Makalesi

Allah'ın Resûl'ü: *“Asabiyyete davet edenler, asabiyyet için ölen ve öldürenler bizden değildir.”* buyurmuştur. Dünyadaki milletlerin fertleri ve her birinin niyetleri, açık ve derin bir görüşle incelenirse, büyük bir bölümünde ırk taassubu olduğu görülecektir. Bağlı olduğu topluluğun üstünlüğü ile övünen ve soy asabiyeti güden bir adam, kendi toplumuna bir zarar dokununca, o zarardan etkilenecek onu yok etmeye çalışır; hatta bu uğurda gerekirse ölür ve öldürür. Bu insanların çoğu, bu gayretin nereden kaynaklandığını bilmeksizin bunu yaparlar. Hatta hakikati arayanlardan birçoğu, bu duygunun insanın doğal yapısında, vicdanında olduğunu zannederler. Fakat dünyanın herhangi bir yerinde doğan, sonra reşit olmadan başka bir yere götürülen bir çocuğa, şayet nerede doğduğu, hangi millete mensup olduğu söylenmezse; çocukta gerçek soyuna ve milletine bir yöneliş görülemez. Asıl vatani ve daha sonra getirildiği yer, bu çocuk için eşitlenir. Hatta sonradan içinde yetişip büyüdüğü yer kendisine daha yakın olur ve daha çok oraya yönelir. Böyle bir çocuk örneğinde gördüğümüz durum, soy bağlılığının tabii olmadığını gösterir. Bu duygu ve hırs, temiz bir terbiye ile düzeltilmezse ve güçlü ise insanı diğer insanlarla çatışmaya ve onlara tecavüze yöneltir. Böylece insanların bir kısmı, diğer kısmının tarih boyu tecavüzüne uğradığı ve bunun acısını çektiği için sonuçta, akrabalık bağına ve giderek ırk, soy denilen birliğe ulaştılar. Hint, İngiliz, Rus, Türk vb. milletlere ayrıldılar. Bununla her topluluk, diğer topluluğun tecavüzünden haklarını korumak istedi ve her biri, diğerlerinin nüfuzunu reddetme yoluna gitti. Çünkü biliyorlardı ki; hükmederlerse, zulmedeceklerdir. Adaletli olsalar bile başkasının hükmünü kabullenmek insan nefsinin ağırına gider. Bu anlamdaki ırkçılık, kendisini doğuran zaruret ortadan kalktığında ortadan kalkar. Daha önce nasıl zaruretler yüzünden oluşmuş ise şimdi de huzurunda güçlerin ve güçlülerin boyun eğmeye mecbur kaldıkları mutlak güce, külli irâdeye

dayanmak sayesinde tamamıyla geçersiz hale gelir. Sonra o güç ve irade tarafından hükümlerini yerine getirmekle görevlendirilen kişi, bütün fertlerin buna uymalarını sağlar. İnsanlar mutlak hâkim olan Allah'ın varlığını bildikten sonra, artık ırk bağlılığından uzaklaşarak hukuklarının korunması, hak ve şereflerinin savunması için O'na bağlanırlar. Bu sayede işlevini yitiren ırk bağlılığı da, onun metresi olan ırkçılık da ortadan kalkar...”

Efganî'nin Urvetü'l-Vuska'da Hıristiyanlar ve Müslümanlar Makalesi

İncil'de şunları görüyoruz: «Sağ yanağına vurana, vurması için sol yanağını da çevir.» «Kralların hükmü fani olan bedene aittir. Baki ve gerçek hüküm ise ruhlar üzerindeki hükümdür ki; o da ancak Allah'a aittir.» Kim bu Hıristiyanlık dininin esaslarını anlar, sonra dinin düşünceler üzerindeki hâkimiyetini dile getiren baştaki sözlerimizi hatırlar; sonra da hayalin irade üzerinde etkisinin, beden üzerinde gözle görülür hareketler biçiminde tezahür edeceğini düşünürse; bir barış dini olan böyle bir dine bağlı olanların, bu dini kabul edenlerin halinden ve davranışlarından son derece büyük bir şaşkınlığa düşer. Çünkü Hıristiyanlar, savaşta ve dünyaya sahiplenmekte birbirleriyle yarışmaktalar. Dünya nimetlerini elde etmek için hiç bir şeyden kaçınmıyorlar. Memleketleri sömürmek ve uzak bölgeleri işgal etmek için gayret sarf ediyorlar. Her gün savaş güçlerini daha da artırmak için yeni teknikler geliştirmek, öldürücü savaş aletleri yapmak için yenilikler peşinde koşmak istiyorlar. Bu amaçla bilimsel çalışmalar yapıyorlar. Yaptıkları silahları sadece başkalarına değil bu arada birbirlerine de çeviriyorlar. Askerî eğitim ve öğretim konusunda stratejik bilgiler geliştirmek için öylesine büyük bir zaman, emek ve düşünce üretiyorlar ki; bu gün askerlik, çağın en büyük araştırma alanlarından biri haline gelmiştir. Hâlbuki dinleri, başkalarının ülkelerini istila etmek şöyle dursun; aksine kendi topraklarını bile korumalarını gerektirmiyor. İslam dini ise, zafer ve yücelik aramak; fetihler yapmak ve fatih olmak için gerekli şartları hazırlamak; Şeriate uygun olmayan hiç bir kurala uymamak; hangi güç olursa olsun, hükümleri İslam'a uymadıkça, dinin emirleri ile birleşmedikçe itaat etmemek esası üzerine kurulmuştur. İslam'ın bu esaslarına bakan ve onun kitabından sadece bir sûre bile okuyan kişi, bu dinin bağlılarının dünyanın en savaşçı topluluğu olduklarını hiç şüpheye kapılmadan düşünür. Savaş araçlarının çok ilerde olduğunu, askerlik bilminde bir benzerlerinin olmadığını zanneder. Bütün bunları gerçekleştirebilmek için bütün bilimlere sahip olduklarını vehmeder. Sanır ki; fizik, kimya, statik, geometri ve diğerlerinde herkesten daha ilerdedirler. Herhangi bir kişi «Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet hazırlayın...» (Enfal; 60) ayetini görünce bu dinin, işaretinin, onun emirlerine bağlanan insanların yabancılara boyun eğmek şöyle dursun, bütün dünyaya karşı zafer kazanmak arzusu içinde hareket edeceğini, bu amaca varmakta gerekli her vasıtayı

elde etmek için kimsenin çalışmadığı kadar çok çalışacağım zanneder. İslam şeriatinin, binicilik ve atıcılık dışında bahse girmeyi yasakladığını öğrenen bir kişi Allah'ın savaş tekniklerini öğrenmek ve uygulamak konusuna ne kadar önem atfettiğini anlayacaktır. Fakat bütün bu sayılanlara karşılık Müslümanların bu günkü halini öğrenen bir kişi, kendini hayret ve dehşete düşmüş durumda bulur. Çünkü Müslümanlar, kendilerinde kuvvetten küçük bir eser bile olmadığı halde onu aramıyorlar. Savaş araçlarında ve askeri teknikleri öğrenmede en küçük bir gayret sarf etmiyorlar. Bunlara kendileri sahip olmaya mecbur oldukları halde, bu yolda düşmanlarını taklit etmek zorunda kalmışlardır. Birçokları da yabancıların boyunduruğuna girmiş, onlara hürmet ediyor, emirlerini yerine getiriyorlar. Her hangi biri bu iki din arasında karşılaştırma yapmayı düşününce şaşkına döner: Bunlardan birincisi; ateşli silahları, Krupp toplarını, Martini tüfeklerini nasıl yaptı? Kalelerini sağlamlaştırıp gemilerini nasıl güçlendirdi? Nasıl oldu da bunlar, Müslümanların ülkelerinde değil de Hristiyan ülkelerde gerçekleşti? Bu askeri güçler, barış dininde olanların değil de Müslümanların elinde gerçekleşmesi gerekli güçler değil midir? Acaba geçen asırlar her iki dinin de kalplere yerleşmesine yetmedi mi? Her iki yandaki insanlar acaba birçok nesilden beri dinlerinin akide esaslarını bir tarafa mı bıraktılar? Hristiyanlar, dinleri adına yalnız Musa (a.s.)nın şeriatini almak, Yuşa bin Nun'un da sadece ismine uymakla mı yetindiler? Müslümanların, minberlerden verilen hutbelerine ve kürsülerden anlatılan vaazlarına gerek bilerek, gerekse bilmeyerek İncil'den bazı bölümler mi girdi? Yahut bazı öğreticilerinin ve şeriat yayıcılarının kalbini İncil mi doldurdu? Acaba bu iki millet hakkındaki ilahi kanunlar mı değişti? Yoksa insan tabiatında bir değişiklik meydana geldi de, bu iki din sadece ruhlara mı hükmeder hale geldi? Yahut ruhlar üzerine fikirden, hayalden başka bilinmeyen bir şeyler mi hâkim oldu Yoksa fikirler, düşünceler tamamıyla dinin etkisinden mi koştular? Onun etkisine isyan mı ettiler? Acaba sebepler ve neticeleri arasındaki bağ mı kesildi? Böylesine karmaşık şeyleri çözmek için düşünenler acaba hangi yolu gösterecekler? Bu hali ırklar arasındaki farklılığa bağlayabilir miyiz? Oysa her iki dine mensup olanların birçoğu aynı tek kaynaktan gelmektedir ve aralarında yakınlıklar vardır. Bölge değişikliği ile izah edebilir miyiz? Hâlbuki her iki tarafa mensup olan halkların büyük bir kısmı aynı topraklarda, aynı çevrede yaşıyorlar. Dinlerinin verdiği üstünlükle yaşarken, Müslümanlar gözleri kamaştırarak, akılları hayrete düşürecek işler yapmadılar mı? İçlerinden Acemiler, Araplar ve Türkler gibi bütün dünyayı ellerine geçirerek hâkimiyetin en üst derecesine erişen topluluklar ortaya çıkmadı mı? Haçlı Savaşları sırasında Müslümanlar topa benzer bazı savaş araçları kullanmışlar ve haçlı askerleri mahiyetini anlayamayarak bundan bir hayli korkmuşlardı. İngiliz tarihçisi, Gazneli Sultan Mahmud'un Hintli putperestlerle savaşırken top kullandığını, hicri 400 senesindeki

Zaferini bu sayede kazandığını, Hıristiyanların ise o tarihlerde topa, tüfeğe dair hiç bir bilgiye sahip olmadıklarını yazıyor. Hangi bilinmeyen yardım eli Hıristiyanların elinden tuttu da onlara dinlerinin aslında olmayan bir amacı sundu? Müslümanları yüreklerine hangi darbe indi de onları, gerileterek dinlerinin en öne aldığı görevlerden uzaklaştırdı? Bu elbette hayret verici bir durumdur. Açıklanması çok uzun sürerse de biz özetlemeğe çalışacağız: Hıristiyanlığın Avrupa'ya girişi ve orada yayılışı Roma İmparatorluğu sayesinde gerçekleşmiştir. Romalılar eski dinlerinden gelen kurallar ve adetler ile yine onlardan kendilerine miras olarak geçen yaşayışı sürdürmekte idiler. Hıristiyanlık geldiğinde Roma'nın adet ve geleneklerine hiç ilişmedi. Zihinlere yerleşmesi telkinle oldu. Din onlara göre elbise üzerine takılan süs gibiydi. Atalarından kendilerine miras kalan ne kadar değer varsa hepsi yaşamaya devam etti. Ayrıca İncil'in barış ve yumuşaklık öğütleyen sayfaları da herkesçe okunamıyordu. Onlar ancak dini işlerle ilgilenen ruhbanların, ruhani başkanların yanında bulunabilirdi. Daha sonra papazların otoritesi arttıkça onlar din adına savaşmaya koyuldular. Böylece Romalıların 'atalarından devraldıkları askeri karakterleri, dinleriyle birleşti. Savaş artık dinin gerekleri arasına girdi. Bu yüzden Hıristiyanlarının dinleri değişikliğe uğradı. Fırkalar ve Mezhepler ortaya çıktı. Dini saltanat kuruldu. Hıristiyanlığı kabulleri sırasında sahip oldukları askeri kabiliyet bir tohum halindeyken birden bire açılıverdi. O sahada düşünceleri yoğunlaştı, askeri teknikte becerileri arttı, savaş aletleri yapımı gelişti. Müslümanlara gelince, dinin ortaya çıktığı sırada büyük zaferler kazanmış, bütün insanlara karşı üstünlük kurmuşlardı. Üstelik birçok toplumu teknik ve savaş üstünlüğünde geride bırakmışlardı. Sonra aralarında din kisvesi altında faaliyet yürüten adamlar ortaya çıktı. Bunlar dine birçok hurafe ve bidatleri soktular. Dinde olmayan şeyleri varmış gibi gösterdiler. Cebriye mezhebinin görüşleri Müslümanlar arasına sokularak zihinler zehirlenmeye başlandı. Bunlar bir yandan halkı çalışmaktan ve gayret göstermekten alıkoyarken, diğer yandan hicri üçüncü ve dördüncü asırlarda türeyen bir alay sofist, görünen varlığı inkâr eden, göze görüneni hayal sayan anlayışı yaygınlaştırdılar. Yalancı nakilciler, Allah Resulüne iftira ederek bir sürü hadis uydurdular. Sonra bunları kitaplara geçirdiler. Bu uydurma hadislerde, gayret duygusunu yok eden, zihinleri bulandıran ve insanları tembelliğe sürükleyen taraflar vardı. Böylece işi çığırından çıkardılar. Gerçi doğru olanı yalandan ayırmaya kalkışan Hak adamları yok değildi. Fakat bunların çalışmaları bir netice vermiyordu. Özellikle eğitim ve öğretimde yanlış bir yol tutulduktan ve resmi tedrisat bir takım safsatalara oturtulduktan sonra, dinin Peygamber ve ashabı tarafından tebliğ olunan kamuya aktarmak için yazılan kitapların bir etkisi olmuyordu. Bu Hak dostlarının öğretmeye çalıştıkları doğrular, çok dar sınırlar içinde kalıyordu. Belki de duraklamanın sebebi, Müslümanların kuvvetten düşüp yok

olmalarına sebep olan en belli başlı etken bu idi. Şu gün içine düŐtüĐümüz durum, çektiğimiz sıkıntı hep bu yüzdendir. Allah'tan ondan kurtulmayı dileriz.